

'נכנסת לארמון מכושף ושחררת אותו' מהכישוף': על סיפור על אהבה וחושך כספר פולחן*

יגאל שוורץ

לנילי גולד

גלויה הגיעה, עם בול ירוק: שלום אבא, יפה פה, גבוה וצח, השלג מזכיר סיפורים בולגריים שאימא סיפרה שהייתי קטן, על כפרים עם באר, יערות, שדונים (אף-על-פי שכאן כמעט אין עצים, בגובה הזה רק שיחים צומחים, וגם הם יותר כמו עקשנות חזקה). אני כאן בסדר, סוודר והכול, ויש איתי כמה הולנדים שומרי זהירות, דרך אגב, האוויר הדק איכשהו משנה כאן לגמרי כל צליל. אפילו צעקה הכי איומה לא שוברת את השקט כי אם, איך נאמר, מצטרפת אליו. אתה, שלא תעבוד מאוחר בלילות. נ"ב בצד השני של הגלויה הזאת תמצא תמונה של כפר הרוס. לפני אולי אלף שנה הייתה כאן תרבות נידחת שנעלמה לגמרי. אף אחד לא יודע מה קרה. עמוס עוז, בצד השני, אותו הים, עמ' 18.

סיפור על אהבה וחושך ראה אור בינואר 2002 ותוך זמן קצר היה ל'רב מכר היסטרי'. עד עתה (נובמבר 2004) הוא נמכר ב-97,500 עותקים – מספר מדהים לרומן אוטוביוגרפי המשתרע על 591 עמודים, במדינה שיש בה בערך שני מיליון בוגרים השולטים בשפה

---

* בעקבות הרצאה בכנס הבינלאומי: On the Life and Work of Israeli Author Amos Oz, University of Pennsylvania, USA, 20.10.2004 זה המקום להודות לעמוס עוז על שהתיר לי להציץ למעבדה המרתקת הזו, ולמנהלת ארכיון עמוס עוז באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, גב' רותי קלמן, שהעמידה לרשותי חומר מסודר.

העברית. האירוע ההתקבלותי הזה הוא תוצר של מפגש נדיר בין כמה מערכות: הספרותית-תרבותית, הכלכלית, הפוליטית וכיו"ב. אפשר, לפיכך, להגדירו כצומת מרכזי ב'חיים הספרותיים', המזמין עיון מחקרי מקיף ורב מישורי. עיון כזה יהיה חייב להתייחס לכל סוגי 'קהילות הקוראים' של הספר. כאן אני מבקש למקד את המבט ב'קהילת קוראים' אחת – זו שהפכה את סיפור על אהבה וחושך ל'ספר פולחן'. מדובר בתופעה מרתקת שהתאפשרה, כך אני מבקש לטעון, כתוצאה מצירוף של טקסט ש'מבנה המשיכה' שלו מאפשר, ואולי אפילו 'מזמין', תגובה כזאת, קהל יעד מסוים שהיה 'רעב' או 'צמא' לטקסט מסוג זה, ועיתוי פסיכו-תרבותי מושלם.

אנסה לאשש את הטענה ההתקבלותית הזאת¹ באמצעות 'ראיות' מכ-400 מכתבים, המשתרעים על 686 עמודים, שנשלחו לעמוס עוז זמן קצר לאחר שהספר יצא לאור בארץ.² בחלק הראשון של הדיון אציג כמה מ'הפרקטיקות הפולחניות' הגורדות את המכתבים. אצביע על הסממנים הפולחניים של אקט הקריאה של הרומן ושל אקט כתיבת המכתבים. בחלק השני של הדיון אנסה לענות על שלוש השאלות המתחייבות מהחלק הראשון. ראשית, מהם המאפיינים הספרותיים של סיפור על אהבה וחושך שאפשרו את הפיכתו לספר פולחן? שנית, מהו 'אופק הציפיות' של הקוראים-הכותבים שלו? שלישית, מהם מאפייניו של הקשר ההתקבלות ההיסטורי המסוים, שבלעדיו לא היינו עדים לתופעה המרתקת הזו? בחלק הארי של הדיון אסתפק בסימון, במיון ובהדגמה של פרטים מתוך קורפוס המכתבים הגדול. בחרתי במתודולוגיה פורמליסטית

1 מאמר זה נסמך על כמה עבודות מרכזיות בתורת ההתקבלות, ואלה הן: גרשון שקד, 'יצירות ונמעניהן: ארבעה פרקים בתורת ההתקבלות, מחקרים בספרות עברית, תל-אביב 1987; Robert Alter, 'The Inner Imagination of Hebrew Prose', *The Legacy of Jewish Migration: 1881 and its impact* (edited by David Berger with an introduction by Irwing Howe), New York 1983, pp. 97-106; Robert Holub C., *Reception Theory: A Critical Introduction*, Meutuen 1984; Iser Wolfgang, 'Indeterminacy and the reader's response', in: J. Hillis Miller (ed.), *Aspects of Narrative: Selected Papers from the English Institute*, New York and London 1971, pp. 1-45; Iser Wolfgang, *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*, Baltimore and London 1974; Iser Wolfgang, *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*, Baltimore and London 1978; Jauss Hans Robert, *Aesthetics Experience and Literary Hermeneutics*, trans. Michael Shaw, Minneapolis 1982; Hans Robert Jauss, *Toward an Aesthetics of Reception*, trans. Timothy Bahti, Minneapolis 1982; Manfred Naumann, 'Literary production and reception', *New Literary History*, Vol. 8, No. 1 (1976), pp. 26-107; Janusz Slawinsky, *Literatur als System und Prozess*, Munchen 1975; Robert Weimann, 'Reception aesthetics and the crisis of literary history', trans. Charles Spencer, *Clio*, Vol. 5, No. 1 (1975), pp. 3-33; Robert Weimann, *Structure and Society in Literary History*, Baltimore and London 1984; Umberto Eco, *The Role of the Reader: Explorations in the Semiotics of Texts*, Bloomington and London 1979

2 עמוס עוז, סיפור על אהבה וחושך, ירושלים 2002.

משום שמדובר במצבור נתונים מרשים שהוא, במידה רבה, ראייתי לכשעצמו (self evident).

א. הקריאה הפולחנית

קריאת יחיד

המאפיינים של הקריאה הפולחנית – כמו גם, כפי שנראה בהמשך, של הכתיבה הפולחנית – נקשרים במכתביהם של הקוראים לעמוס עוז בדיווח על טלטלה רגשית ותודעתית עזה. הנה שני דיווחים טיפוסיים. כותב ח"ב: 'לעמוס עוז שלום רב, זה עתה סיימתי לקרוא בנשימה עצורה את סיפור על אהבה וחושך. קראתי בו וקראתי בו בכל הימים האחרונים ואף על פי כן לא רציתי שהספר יסתיים. [...] בגילוי לבבך שחררת אצלי ניצרה פנימית של חיבוטי נפש נושנים ודחוקים והענקת לי הזדמנות נדירה להשתתף מחדש בסיפור חיי [...] השגת את העיקר: חווייה עמוקה ומזככת לקורא'.³ וש"א כותב: 'שלום עמוס, [...] סיבת כתיבתי אליך נובעת בעיקר מהכרת תודה ומהצורך לומר לך עד כמה סיפורך על האהבה והחושך ריגש אותי וגרם לי, תוך היטלטלותי, במבוכי נפשי שלי – להיקלע שוב לתחושה מצרפת של זיכוך וחמלה'.⁴ ההיטלטלות הזאת, שסופה קתרוזיס, נקשרת במכתביהם של עשרות קוראים, בחוויית קריאה הכוללת מעברים תכופים בין צחוק לבכי. מדובר בדיווח נוסחאי כמעט. י"א, למשל, חותמת את מכתבה כך: 'תודה לך על שעות של שחוק ודמע'.⁵ מ"ג כותבת: 'אני מתייחסת אל ספרך כמו מתנה בעתה, במקומה – כמו בהזמנה. גם התרגשתי עד דמעות גם צחקתי'.⁶ ע"א כותב: 'ברצוני להודות לך על ההזדהות, השייכות, השמחה והעצב'.⁷ י"ז כותב:

צחקתי ובכיתי תוך כדי קריאת ספרך סיפור על אהבה וחושך. צחקתי בקול ובהנאה למקרא התיאור מלא האהבה, ההומור והגעגועים, ולפעמים הציניות, של חוויית ילדותך בירושלים, שהיה בו ביטוי עז לרגשותיי כלפי תקופת הילדות שלי (בערך באותן שנים). בכיתי לבכי על אובדן התום, תחושת השליחות והייעוד והעולם הערכים שעל מצעם

3 מחברת ראשונה, עמ' 160.

4 שם, עמ' 72. ראו גם, ע"א, שם, עמ' 50; ר"א, שם, עמ' 54; צ"ג, שם, עמ' 92; נ"צ, מחברת שנייה, עמ' 281; מ"ח, מחברת שלישית, עמ' 695. ועוד.

5 מחברת ראשונה, עמ' 44.

6 שם, עמ' 88.

7 שם, עמ' 50.

גדלתי. בכיתי בלבי [גם] מתוך הזדהות עם השבר של אובדן הורה בגיל צעיר, שהיה גם מנת חלקי.⁸

ב"ד כותב: 'זה עתה סיימתי את ספרך [...] התרגשתי, מחיתי דמעה, צחקתי [...]'.⁹ ור"נ כותבת: 'תודה רבה וגדולה על הסיפור שלך [...]'. אני בחיים לא קראתי ספר כזה [...] אני צוחקת ובוכה, בוכה וצוחקת ועוד ושוב ועוד'.¹⁰ החוויה המסעירה את הקוראים מוצאת את ביטויה בשני דפוסי קריאה שונים מאוד, אך שניהם משקפים תגובה טקסטית לחסך או מוטב ל'רעב' ו/או ל'צמא' דומים. את דפוס הקריאה הראשון אפשר, כמדומני, לכנות 'בולמי'. הנה שתי דוגמאות: 'היום סיימתי לקרוא בספרך' – כותבת ד"ש – "בלעתי" אותו תוך יומיים, ובסופו, כעסתי על עצמי: מדוע זה לא השתיהתי קצת בקריאה? מדוע גמרתי עם התענוג הזה בשני ימים?¹¹ וז"ש כותבת כך: 'מר עוז היקר, צדק ידידי באומרו: "אל תקראי את הספר הזה מהר מידי, כשתסיימי תרגישי בחלל ריק". כמובן שלא הקשבתי. בחמשת הימים האחרונים לא משתי ממיטתי. הפקרתי את משפחתי ואת חובותיי האחרים, ושקעתי כל כולי בקריאת ספרך'.¹²

דפוס הקריאה השני 'אנין' יותר. הוא מדומה לליקוק ממתק, לאכילה שהויה ומתענגת של מנה אחרונה מפוארת או ללגימה אטית ומתבשמת של יין משובח. כותבת ג"ק: 'הספר הזה הוא כמו סוכרייה נפלאה בפה. מעבירים מצד לצד ומתענגים על הטעם ולרגעים לא מזיזים אותה שחלילה לא תימוג מהר מידי ותיגמר [...]'.¹³ ע"ב-י כותבת: 'אני קוראת [את הספר] כמו שאוכלים שוקולד משובח: לאט ובביסים קטנים'.¹⁴ וד"מ כותבת: 'עמוס היקר, שלום רב. קראתי בשקיקה את הספר על אהבה וחושך. טיפין טיפין קראתי. לא רציתי לגמוע בבת אחת'.¹⁵

את ההבדל בין שני דפוסי הקריאה מסכמת, בלשון גסטרונומית ציורית, ר"ח:

לעמוס עוז שלום רב, [...] אינני מבקרת ספרות, וכל שאני מבקשת בספריה זה לקרוא ספרים שלא יניחו לי להניחם. חברתי אומרת שקראה

8 מחברת שלישית, עמ' 621.

9 מחברת ראשונה, עמ' 126.

10 מחברת שנייה, עמ' 206. ראו גם, מחברת ראשונה, עמ' 74; מחברת שנייה, עמ' 232; מחברת שלישית, עמ' 403, 518, 558, 635. ועוד.

11 מחברת שלישית, עמ' 516.

12 שם, עמ' 520. ראו גם, מחברת ראשונה, עמ' 34, 146. ועוד.

13 מחברת שנייה, עמ' 305.

14 שם, עמ' 392.

15 מחברת שלישית, עמ' 462. ש"כ-א כותבת: 'עמוס יקר! בלגימות קטנות קראתי את הספר. א: שלא ייגמר לי מהר. ב: כדי שגם הספר יקרא אותי'. מחברת שלישית, עמ' 674. ראו גם, מ"ג, מחברת ראשונה, עמ' 111-112; ע"נ, מחברת שנייה, עמ' 208. ועוד.

את ספרך כמי שאוכל רפרפת טעימה, כפית אחרי כפית, לאט לאט, כדי להרגיש ולהנות מהטעם. ואני אומרת שבאוכלה הייתה מורידה כל פעם שכבת רפרפת מהכפית, נותנת לטעם להתפשט בפה, ממצמצת בשפתיים ומרגישה את המתקיות מתפשטת בכל הגוף. נותנת לשלל הטעמים למלא את חלל הפה ולהתפשט בכל הגוף, ושבה אל הכפית כדי להוריד שכבה נוספת של הרפרפת הנפלאה. אני קראתי בשקיקה את ספרך, כמי שלא אכל זמן רב. בנגיסות גדולות, להשביע את הרעב לספרות טובה.¹⁶

ברם, אלה ואלה, הקוראים 'הבולמיים' והקוראים 'היודעים' להשהות סיפוקים כאחד, חוזרים ומדווחים על עגמת הנפש שנגרמה להם כאשר הגיעו לעמודים האחרונים של הספר.¹⁷ המוצא שרבים מהם מוצאים למצוקה זו הוא – וכאן מתגלה מותר הספר על הלחם והיין – הקריאה החוזרת. עשרות קוראים מדווחים על קריאה חוזרת של הספר כולו או של חלקים נבחרים. ש"א מדווחת: 'סיימתי אתמול את הספר שלך, ומיד התחלתי אותו מהתחלה'.¹⁸ י"י כותבת: 'זה עתה גמרתי בשקיקה את ספרך האחרון [...] חזרתי לקרוא חלקים ממנו פעם שנייה ושלישית'.¹⁹ תכ"פ מספרת שאמה, ר"כ, אישה בת 76, סיימה 'לקרוא בהתלהבות את הספר [ו] אמרה: זה לא קורה לי עם הרבה ספרים שאני קוראת (והיא קראה הרבה), איך שגמרתי לקרוא את הספר הזה מיד רציתי להתחיל לקרוא בו מחדש'.²⁰ לעומתן, מסתפק מ"ז בהתייבות לקריאה חוזרת בעתיד: 'עמוס יקר [...] קראתי את ספרך בנשימה אחת [...] אין לי ספק שאחזור לקרוא ולעיין בו עוד ועוד'.²¹ צרויה שלו כותבת: 'זהו בעיני ספר יחיד ומיוחד, נפלא ומופלא. לעולם לא אפסיק לקרוא בו'. אבל 'השיא' בהקשר זה שייך, כמדומה, לקוראת-הכותבת

16 מחברת שלישית, עמ' 629.

17 אורי אלטר כותב: 'גמרתי עכשיו את ספרך החדש ואני פשוט אסיר תודה לך שכתבת אותו. לפני שהתחלתי לקרוא חשבתי איזה ספר ארוך!, ואחרי שגמרתי הייתי עצוב שאין עוד לקרוא'. מחברת ראשונה, עמ' 60. מ"א מדווחת – בדרך חינונית מאוד – על חוויית קריאה דומה: 'שלום לעמוס עוז [...] נתחיל מזה שאני לא אוהבת ספרים עבים, זה קצת מפחיד כל הדפים האלה, ומה אם יהיה משעמם, מילא להיאבק בספר "רוזה" אבל בספר "שמן", ואחר כך הוא תופס גם מקום רב יותר על המדף, ותכף אני רואה אותו כאשר אני מסתכלת על המדף, הוא מצביע עלי בלגלוג ובזלזול ואומר "הא! לא הצלחת לגמור אותי!" [והנה התבדיתי...] גרמת לי עונג לא מבוטל [...] זה הלך וקלח [ובסוף כבר] – אולי אתה מכיר את ההרגשה, כאשר בודקים את מספר הדפים שנותר ומבקשים שהספר לא ייגמר'. מחברת ראשונה, עמ' 3. ראו גם, שם, עמ' 61, 148; מחברת שנייה, עמ' 208, 283, 284, 355; מחברת שלישית, עמ' 452, 638. ועוד.

18 מחברת שנייה, עמ' 74.

19 מחברת שלישית, עמ' 633.

20 שם, עמ' 512.

21 שם, עמ' 610.

י"ו, שכתבה לעוז גלויה שעל חציה [!] היא חוזרת 38 פעם [!] על התיבה 'קוראת', ועוד טרחה לציין, במרכז הרצף המורכב מהמערך החזרתי-תזוזתי הזה – 'תם ולא נשלם'.²² אצל כמה מהקוראים המדווחים על קריאה חוזרת בספר מקבלת פעולה זו – וכאן כבר אנו נוגעים ממש בסוגיה העומדת על הפרק – אופי מחזורי-פולחני ברור. אצל הסופר יצחק אורפז מדובר בקריאת שחרית. הנה כך: 'לעמוס עוז שלום, זה זמן מה (כחודשיים!) שאני פותח את יומי בקריאת דף מתוך סיפור על אהבה וחושך. קורא מתוך הפלאה ואהבה'.²³ אצל יהודית כפרי זוהי קריאת ערבית: 'עשיתי לי טקס קריאה, וערב ערב בסביבות שבע בערב, בדמדומים, אני יושבת על כיסא-הנוח במרפסת שלנו שפונה מערבה, מול השמיים הקיציים המאירים שמתכהים לאט וקוראת כמה פרקים קטנים בספרך, [...] ביני לבין עצמי אני קוראת לחצי שעת הקריאה הזאת שעת הקסם'.²⁴ ואילו אצל ע"ה, מדובר בטקס קריאת אחר-חצות: 'קראתי אותו [את הספר] רק מאוחר מאוחר בלילה. בכל פעם קצת – בעצב, בחיוך, באמפטיה, בעניין, בעקצוצים של תענוג, בקנאה ובחיבוק'.²⁵

הקריאה בציבור

עד כאן, וזהו רק קצה הקרחון, על קריאת היחיד של הספר. לכך יש להוסיף את הקריאה בציבור עם שליח ציבור או בלעדיו. כותב ע"ח: 'אני קורא כעת, בקול רם, יחד עם אשתי, את ספרך המרתק סיפור [על] אהבה וחושך והגענו כבר לעמוד 360 (אחרי ההרפתקה בשיח ג'ראח בה נפצע הילד), כל אחד מאתנו קורא מספר דפים והפכנו את הקריאה בספר לחוויה'.²⁶ חב"א כותבת: 'זה עתה סיימתי לקרוא את ספרך האחרון [...] חבל היה לי לסיים אותו, מונח למראשותי, חזרתי שוב ושוב לקטעים האהובים עלי (סימנתיים בעיפרון), הקראתיים לחברי ובני המשפחה, קטעים שצחוק מדרדר עוררו בשומעים, וצער עמוק'.²⁷ שלומית כהן-אסיף כותבת: 'קראתי לאט לאט, גם בלב וגם בקול, וקראתי קטעים לאנשים שיודעים להקשיב ולאזהבי מוסיקה'.²⁸ ד"ה מדווחת על מה שנראה בעיניה 'דבר לא שגרתי': 'אני משתפת את בני המשפחה בחלקים שונים של

22 שם, עמ' 595.

23 מחברת ראשונה, עמ' 12.

24 מחברת שלישית, עמ' 514. א"ה כותב: 'עשיתי לי "ג' לקרוא כל יום רק כ-20 עמודים, כדי לשמור על ההנאה הצרופה במשך כל החודש. כל יום מחדש התקשיתי להשלים עם הצורך לסגור את הספר – ולעבור להכנת עבודתי (בנושא האבטלה בישראל ובעולם)'. מחברת שלישית, עמ' 558 [הדגשה שלי]. השור, ש"ה, שם, עמ' 563. ועוד.

25 שם, עמ' 573-574.

26 שם, עמ' 644.

27 מחברת ראשונה, עמ' 40.

28 מחברת שלישית, עמ' 674.

הספר. אין ספור ויכוחים כבר ניהלתי עם ג., בן-זוגי, לגבי פרק זה או אחר (עד כדי כך שלפני זמן מה, הוא פתאום שאל אותי "מה עם הספר? כבר מזמן לא ספרת לי שום דבר!") לבתי בת ה 12, ה., נתתי לקרוא קטעים שונים – כמו, למשל את התיאור של ליל כ"ט בנובמבר [...].²⁹

הקטע על כ"ט בנובמבר מככב בקריאה של בני משפחה נוספים. הנה דיווחו של י"ז: 'לא פעם, קראתי באוזניה של אשתי, ש., קטעים ששבו את לבי במיוחד. גילינו, שגם בין כמה וכמה ממכרינו, בן הזוג שקרא את הספר היה קורא קטעים ששבו את ליבו בקול [באוזני] בן הזוג השני. בין הקטעים האלה ישנו אחד ש"הלם" בי במיוחד, ואני מאמין שמישהו מהקריינים המקצועיים שלנו יקליט עצמו קורא קטע זה, ויהפוך אותו לנכס לאומי – זהו תיאור הכ"ט בנובמבר.'³⁰

'שליח הציבור' או 'הכהן הגדול'

כמה מן הקוראים מספרים על הזכות הגדולה שנפלה בחלקם להשתתף בקריאה בציבור במעמד 'שליח הציבור' או 'הכהן הגדול' עצמו. כך, למשל, כותבת, ר"א, בשם חברי הפורום בכרוכר: 'אני רוצה להביע את ההתרגשות הגדולה של כולנו מהמפגש המרתק שהיה לנו אתך ולהודות לך מאוד [...]. רבים אמרו שהיו מוכנים שתקרא באוזניהם את כל הספר – עד כדי כך נהנו והיו מהופנטים. אחרים אמרו שיקראו אותו שוב, אחרי המפגש אתך.'³¹ י"ס מסכמת את הערב הספרותי שהשתתפה בו: 'זה היה "ערב של חסד" [...] אתך וספרך סיפור על אהבה וחושך.'³²

העלייה לרגל

הקריאה בסיפור על אהבה וחושך גורמת לחלק מהקוראים לעשות מעשה. הם נוטלים את הספר, לפעמים עוד לפני שגמרו אותו, ו'עולים לרגל' ל'מקומות הקדושים'. על התופעה הזו, המייחדת ספרים חילוניים מכווננים – למשל, אהבת ציון של מאפו ואלטנוילנד של הרצל, שרבים התייחסו אליהם כאל כתבי הקודש של תקופתם³³ – מעידים כמה קוראים. כותבת ר"י:

משהגעתי בקריאה לעמ' 593 וסיימתי לקרוא – ערד, דצמבר 2001, הודעתי לבעלי הולכים. יצאנו יחד לרחוב בן-יהודה 175, חצינו את

29 שם, עמ' 547.

30 שם, עמ' 621.

31 מחברת ראשונה, עמ' 1.

32 מחברת שנייה, עמ' 223.

33 ראו, יגאל שורץ, "הנדסת האדם" ועיצוב המרחב בתרבות העברית החדשה, מכאן (2000), כרך א, עמ' 9-24.

רחוב בן-יהודה, ופנינו הלאה בשדרות נורדוי והלאה לפי מסעה האחרון של אמך [...]. מסע שני בעקבות הספר, ערכנו השבוע. בעלי מתקדם בקריאת הספר לאיטו [...] משהגיע לעמוד 200 ביקשני לנסוע עמו לירושלים. וכך יצאנו למסע מרתק בעקבות הטיוול שערכת עם אביך ואמך בכל שבת שנייה או שלישית בשעה 2 בצהריים.³⁴

ח"י מכתירה את מסעה בעקבות הספר במילה 'עלייה'. היא מקיפה מילה זו במרכאות, ובכך מאותתת לקורא המידי עמוס עוז, וכעת גם לנו, על מודעותה לאופי הצלייני של מסעה: 'אתמול, "עליתי" לירושלים, שוטטתי ברחובות צפניה, עמוס, מלאכי ואחרים ודמינתי בנפשי את עמוס קלוזנר הילד הולך עם הוריו לבית המרקחת על מנת להתקשר לדודים בתל-אביב, את אבא קלוזנר סוגר את התריסים מבחוץ ואת האור הדלוח המשתקף מבעד לתריסים המוגפים של השכנים. לערד לא נסעתי, אבל אני מדמינת אותך רכון על שולחן העבודה של אבא אריה, המשמש אותך עד היום [...].'³⁵ בקטע הקצר הבא נצטרפו כל הגורמים המופיעים בקטעים רבים המדווחים על קריאה בציבור: המעגל המשפחתי המשתלב בקהילה גדולה יותר, התפקיד המרכזי שיש ל'שליח הציבור', פסקת הקריאה הנבחרת, המסיימת כאן את ערב הקריאה, ולא במקרה. וגם, וזוהי תוספת רבת משמעות – מרחב אולטימטיבי לריטואל הקריאה בציבור בספר. אקט העלייה לרגל לאתר בעל משמעות אישית ולאומית גם יחד מתרחש מיד בתום ערב הקריאה בציבור:

עמוס היקר, ר. ואני נכחנו אתמול בערב הקריאה שלך ביד לבנים. קריאת הקטע האחרון על כ"ט בנובמבר הייתה בעלת עוצמה נדירה. לאחר מכן הלכנו אל עץ האקליפטוס ברחוב יעקב, שהיה מול בית המועצה שהופצץ במאי 1948. החנות של אבי ז"ל, רחוב יעקב 5, גבלה בבית המועצה, ואני מניח שישנתי באותו לילה בחנות, מפני שאני זוכר את עצמי (הייתי כמעט בן שש) עומד עם הורי ליד אותו עץ אקליפטוס במעמד שהיה דומה לזה שאתה תיאר.³⁶

הצירוף בין החוויה הפרטית, המעוגנת בשחר הילדות – אצל אחרים בגיל הבחורות – לבין החוויה הקולקטיבית, שעניינה ההכרזה על לידתה של מדינת ישראל, הוא צירוף מכריע לענייננו. קריאת היחיד והקריאה הציבורית מן הסוג הזה הם אקטים טקסיים-סמליים, שמטרתם לחדש את הברית בין הקורא הבודד, קהילת המאמינים ודת הלאום. האקטים הללו הם חטיבה חיונית בארסנל הטקסים המכונים בפי סוציולוגים

34 מחברת שלישית, עמ' 650.

35 מחברת שנייה, עמ' 276.

36 מחברת ראשונה, עמ' 80.

ואנתרופולוגים 'פולחני דת המדינה'.³⁷ מן הבחינה הזאת יש לקריאה בסיפור על אהבה וחושך מעמד דומה לזה של קריאה בכתבים 'מקודשים' בקנון העברי, המספרים על מה שאילנה פרדס כינתה 'שלב הבראשית של הביוגרפיה של האומה',³⁸ – דהיינו, הפרקים הרלוונטיים בחומש, בהגדה של פסח וכו'. כפי שלמדנו ממירצ'ה אליאדה³⁹ ומאנתרופולוגים השוואתיים אחרים,⁴⁰ מעמד זה מקביל לאירועים פולחניים שבהם חוגגים נישואים, הקמת יישוב/בית חדש, כניסה של תינוק/נער למעגל השבט, נטיעת עץ, קציר, בציר וכו', שבהם הקהילה חווה מחדש את אירועי כינונה. גם בעניין זה, נקל למצוא אסמכתא במכתבי הקוראים. הנה דבריה החכמים של ו"ק:

לעמוס היקר, עוד מונח לפני הספר סיפור על אהבה וחושך, שעכשיו סיימתי לקרוא. עוד זוכרת את [...] יער תל-ארזה וסודותיו, הצחוק המתגלגל באסיפה ההיא בקולנוע "אדיסון", ההליכה האחרונה לאורך "המלך ג'ורג'", תוך שאתה ואמך חולפים על פני בניין פרומין ובית המעלות. "הסעודה האחרונה" והגלידה בדרך לטרה-סנטה והקפה השחור [...] וגם את] התיאור המצמרר של מעמד הר סיני, סליחה! מעמד ההמתנה להחלטת כט' בנובמבר.⁴¹

- 37 ראו, למשל, עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל-אביב 1997; הנ"ל, פרידה משרוליק: שינוי ערכים בחברה הישראלית, חיפה 2004; בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות, תל-אביב 1999; ג'ורג' מוסה, הנופלים בקרב: עיצוב מחדש של זיכרון שתי מלחמות העולם, תל-אביב 1993; עמנואל סיוון, דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון, תל-אביב 1991; מעוז עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948–1956, קריית שדה-בוקר 1995; אילנה שמיר (עורכת ראשית), גלעד: אנדרטות לנופלים במערכות ישראל, תל-אביב 1989; הנ"ל, הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון, תל-אביב 1996; אניטה שפירא, ההליכה אל קן האופק, תל-אביב 1988; הנ"ל, חרב היונה, תל-אביב 1992; Yael Zerubavel, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago 1994.
- 38 אילנה פרדס, הביוגרפיה של עם ישראל, ירושלים 2001.
- 39 מירצ'ה אליאדה, המיתוס של השיבה הנצחית, ארכטיפים וחזרה, ירושלים 2000.
- 40 ז'אן-פייר ורנאן, היקום, האלים ובני האדם: סיפורי המיתולוגיה הגדולים, תל-אביב 2003; ג'וזף קמפבל, כוחו של מיתוס, תל-אביב 1998; Joseph Campbell, *The Hero with a Thousand Faces*, London and New York 1997; David Leeming with Margaret Leeming, *A Dictionary of Creation Myths*, New York and London 1995; Laurence Coupe, *Myth, The New Critical Idiom*, London and New York 1997.
- 41 מחברת שנייה, עמ' 323. על הרושם העז שהותיר בו הקטע על כ"ט בנובמבר כותב לעוז המשורר מירון ח' איזקסון כך: 'סיימתי את קריאת ספרך סיפור על אהבה וחושך. סיבת מכתבי היא לספר לך על ההתרגשות הרבה שנגרמה לי. למשל, בשבת אחז"צ קראתי את הקטע בו אתה מתאר את הצבעת האו"ם על הקמת מדינה יהודית בא"י, בכיתי ואיני זוכר את עצמי בוכה בעת קריאת ספר'. מחברת ראשונה, עמ' 81.

ב. החפץ הפולחני

'כשגמרתי לקרוא את הספר נישקתי אותו'

המעמד הפולחני של סיפור על אהבה וחושך משתקף גם ביחס של חלק מהקוראים לספר-החפץ עצמו – לעותק הנייר והדיו, שכותרתו סיפור על אהבה וחושך, המצוי בידיהם. זוהי תופעה מסקרנת ומאלפת, הראויה לדיון נרחב. כאן אסתפק בהצגת כמה מובאות נבחרות: 'עמוס, קראתי את ספרך סיפור על אהבה וחושך ורציתי לומר לך תודה תודה על ספר כל כך יפה [...] הרבה קטעים קראתי שוב ושוב [...]'. [ו]כשגמרתי לקרוא את הספר נישקתי אותו.⁴² צרויה שלו כותבת: 'אחזתי בו [בספר] כבתינוק ומיאנתי להיפרד ממנו, גועה בצחוק וממורת בכי [...]'.⁴³ ה"א מדווחת כי 'קראתי את ספרך סמוך לזמן הופעתו [...]'. שבוע קראתי בשקיקה ובהתרגשות עמוקה, וכאשר סיימתי את קריאתי, אמצתי את הספר הכבד והרך אל לבי ובקול צעקתי: "הוי כמה יפה, כמה עמוק! כמה נפלא הספר". גרוני נחנק בדמעות לא רציתי להיפרד ממנו.⁴⁴ התיאור הבא מזכיר, כמדומני, את היחס לספרים שעליו ממליץ מאיר ויזלטיר בשירו 'קח':⁴⁵ 'מר עוז היקר, קניתי את ספרך לפניי כחודש וחצי והנחתי אותו בצד לקראת חופשת הקיץ שלי, מתאפקת לא לנגוע ולא להציץ [...]'. והנה לפני יומיים סיימתי אותו. במשך שבוע ימים לא הנחתי אותו מידי – במטוס ובבריכה במיטה ובלובי עד שנהיה מקומט ומרופט ומרובב בכתמי זיעה ושמן שיזוף ודמעות'.⁴⁶

העדות החנינית הבאה חשובה לנו גם לעניין היחס החריג לחפץ-הספר וגם משום שהיא מרמזת בעדינות על היחס בין הטקסט הספרותי-החילוני שלפנינו לטקסטים פולחניים-דתיים:

מאוד מאוד נהייתי מספרך. כל 30 דף בערך הייתי מניחה אותו בצד והולכת לעשות "עבודות מע"צ" (כמו בישולים לבני הבית, שטיפת כלים או טאטוא) ובכל פעם שקמתי הייתי מתפללת: "אלוהים, תעשה שהספר לא ייגמר". לצערי הרב, "ושלא כמנהגו" אלוהים לא שעה לבקשתי וזאת משום (אני ממש בטוחה) שאינו רגיל לקבל בקשות בענייני ספרות. איך

42 מחברת שלישית, עמ' 523.

43 שם, עמ' 532.

44 מחברת ראשונה, עמ' 6.

45 מאיר ויזלטיר, 'קח', קיצור שנות השישים, תל-אביב 1984: 'קח שירים ואל תקרא / עשה אלימות בספר הזה: / ירק עליו, מעך אותו / בעט אותו, צבט אותו. / זרוק את הספר הזה לים / לראות אם הוא יודע לשחות'.

46 מחברת ראשונה, עמ' 27.

שלא יהיה, הבית נהיה די נקי ואת הקריאה משכתי ככל יכולתי. לקראת הסוף התחלתי ללטף את הדפים.⁴⁷

מעמדו הפולחני של הספר-החפץ סיפור על אהבה וחושך משתקף גם באופיו האינטימי של המקום שבו רבים מן הקוראים-הכותבים בוחרים לשים אותו – בהפוגות שהם לוקחים לעצמם במהלך יחידת קריאה אחת, ובהפוגות, הארוכות יותר, שבין יחידת קריאה אחת לזו שבאה אחריה. הנה כמה מובאות טיפוסיות: ח"ב-א, כותבת: 'לעמוס עוז היקר! זה עתה סיימתי לקרוא את ספרך האחרון סיפור על אהבה וחושך (קיבלתי אותו מתנה ליום הולדתי מחברתי, רוב ספרך התקבלו לימי הולדתי – "מ ש פ ח ת י ת". חבל היה לי לסיים אותו, מונח למראשותי [...]).'⁴⁸ י"ח כותב: 'תודה על סיפור על אהבה וחושך. הספר הזה היה מונח לידי על המיטה, שם אני קורא את הספרים האהובים עלי'.⁴⁹ וד"ב מדווח: 'שבת היום ה-24.4.02, ואני יושב בביתי שבר.ט., על המרפסת שנושקת ליער אלון התבור, אל מול שקיעה מרהיבה ושמי ערב מופלאים שמרגשים אותי שוב ושוב, בחיקי מונח ספרך סיפור על אהבה וחושך – מזה שבועות שאני קורא בו ומנסה "למשוך" את הקריאה כדי "שלא ייגמר לעולם".'⁵⁰ החשיבות של 'המגע הפולחני' עם החפץ המקודש עולה בדרך שונה במקצת, בנב. שמוסיפה למכתבה י"א: 'נב. בשנות השישים, כאשר למדתי בירושלים והתפרנסתי מהדפסות, הדפסתי על מכונת כתיבה שט. השיג עבורי ממחנה שנלר, את כתב היד של אחדים מסיפוריך'.⁵¹ דינה פורת אומרת את הדברים הברורים ביותר בהקשר זה, בעקבות התגובות שהגיעו אליה לאחר שפרסמה מאמר על ספרו של עוז בהארץ:⁵² 'קיבלתי הדים רבים על המאמר בהארץ, רבים הרבה יותר מן הרגיל, ואנשים שמחו בו. ספרך הפך למעין תנ"ך, שיושב-מונח ליד המיטה, ואנשים קוראים בו מידי פעם פרק'.⁵³

השליחים-המבשרים

כמה וכמה קוראים חשים, לאחר חוויית הקריאה העזה שעברה עליהם, שהם חייבים למסור את 'הבשורה' לאחרים. דרך אחת לממש את השליחות הזאת היא, כפי שכבר ראינו, לקרוא בקול קטעים נבחרים למי שעדיין לא זכה לקרוא את הספר. דרך אחרת

47 מחברת שלישיית, עמ' 483.

48 מחברת ראשונה, עמ' 40 [הדגשה שלי].

49 מחברת שלישיית, עמ' 642.

50 ד"ק, מחברת ראשונה, עמ' 151.

51 מחברת ראשונה, עמ' 44.

52 דינה פורת, 'היה בירושלים פחד: על שואה ואנטישמיות ב"סיפור על אהבה וחושך" מאת עמוס

עוז, הארץ, תרבות וספרות, 25.4.2003.

53 מחברת שנייה, עמ' 247.

היא לקנות עותקים נוספים של הספר ולהפיץ אותו בארץ ובעולם. הנה שלוש עדויות קצרות: ר"י, שכבר נזקקנו לעדותה, חותמת את מכתבה במילים הבאות: 'שבתי לביתי – מהסיוור שערכנו [בעקבות הספר] וזיכיתי כל אחד מחמשת ילדי בעותק של הספר וכן את אחי שבארצות הברית שהיה תלמידו ומעריצו של פרופסור קלוזנר'.⁵⁴ נ"צ כותבת: 'רציתי להודות לך ולברך אותך על ספרך המופלא [...] נהניתי לטייל באמצעותך ברחובותיה של ירושלים בתקופתך – בטרם ולאחר קום המדינה [...]. חשתי כי זכיתי לגעת מקרוב בחלק מההיסטוריה שלי – חלק מהישראליות [...]. מכל מקום, הסביבה הקרובה שלי כבר עסוקה בקריאת הספר גם, ולעת עתה אין לי דילמות באיזה ספר לבחור כמתנה [...].'⁵⁵ והקוראת-השליחה ר"ג מסיימת את הדו"ח שלה על הטלטלה שעברה עליה במשפטים הבאים: 'אני "מתגאה" בספרים הרבים שקניתי מתנה לאהובי, כדי שממש קרוב יגעו ביופי, בצחוק, בבכי, בשמחה ביגון. שיטייל ספרך, בינות האנשים בארץ האהובה עלי ויקרב אותם לדברים שאתה יודע להביא אלינו'.⁵⁶

המתנות-המנחות

פרשה מאלפת נוספת הקשורה לפולחן הספר, המתפתחת לעתים לפולחן הסופר – שאף לה צריך להקדיש מקום נבדל – היא פרשת המתנות-המנחות שרבים בקרב הקוראים חשים כי עליהם להעניק לעמוס עוז בתמורה לחוויה המטלטלת שעברה עליהם. מדובר במתנות-מנחות מסוגים שונים ולעתים גם משונים. בין היתר: ספר שכתבה אמה של קוראת-כותבת לזכרו של אביה, בצירוף ציור שבו ציירה כותבת המכתב את דמות אמה;⁵⁷ ספר שירים מפרי עטו ששולח משורר לעוז, בלוויית דיסק הכולל כמה משיריו שהולחנו זה עתה;⁵⁸ צילום ציור של הכותבת שנעשה בהשראת דמות האם בסיפור על אהבה וחושך;⁵⁹ וגם מנחות פוליטיות – למשל, הצהרות הזדהות עם עמדותיו של הסופר שנחשב כאחד מדבריו הראשיים של מחנה פוליטי מסוים. מנחה מסוג זה כלולה, בין היתר, בנ.ב. שמוסיפה ק"ג למכתבה: 'נ.ב., חתמנו על "הסכם ג'נבה" – שפכנו שתי כוסות מים על השריפה'.⁶⁰ בין המתנות-המנחות יש כמה מרגשות במיוחד. הנה עדות כתובה לאחת מהן:

54 מחברת שלישית, עמ' 651.

55 מחברת שנייה, עמ' 281.

56 מחברת ראשונה, עמ' 102.

57 שם, עמ' 85.

58 מח"א, שם, עמ' 81.

59 י"י, מחברת שלישית, עמ' 663. ראו גם, ש"ו, מחברת שלישית עמ' 589; א"מ, שם, עמ' 463; ג"צ,

מחברת שנייה, עמ' 273; ועוד.

60 מחברת ראשונה, עמ' 98.

מר עוז הנכבד שלום רב, אני שולח לך בזאת את תמונתו של ד"ר סגל הנזכר בסיפורך סיפור על אהבה וחושך. ד"ר סגל (עומד מימין) מצולם עם סבי, י.ש., (עומד משמאל) שהיה חולה שחפת ומטופל של ד"ר סגל ונפטר בגיל 32 בשנת 1930. התמונה צולמה בשנות העשרים המאוחרות בכפר האוקראיני לודוויפול השוכן מרחק כ-50 קילומטר מרובנו, ומופיעים בו עוד אבי סבי (יושב משמאל) וגיסו (יושב מימין), שניהם שוחטים של העיירה. אני מקווה שתמצא עניין בתמונה ובסיפור הקטן שמאחוריה
 בכבוד רב – י"ע.⁶¹

ג. הכתיבה הפולחנית מכתב ראשון לסופר

מאפייני הכתיבה הפולחנית חוזרים ונקשרים במכתביהם של הקוראים בדיווח על טלטלה רגשית ותודעתית עזה. הטלטלה הזאת משתקפת, בין היתר, בהצהרה הפותחת עשרות מכתבים או מסיימת אותם. זוהי הצהרה נוסחאית, החוזרת בווריאציות קלות, ועניינה 'וידוי' על כך שזו הפעם הראשונה שהמוען כותב לסופר. דג"ק, למשל, מצהירה בפתח מכתבה ש'עוד לא הרהבתי עוז לעשות זאת בעבר, אך האהבה והחושך בספרך זה – הביאוני להרחיק מן הספר אל סופרו'.⁶² ד"ג כותבת: 'אף פעם לא כתבתי מכתב לסופר, למרות שאני קוראת המון. אבל אחרי קריאת הספר סיפור על אהבה וחושך נראה לי חשוב לנסח מחשבות על דף ולשולחן אליך'.⁶³ לעומתן, חותמת ל"א את מכתבה בנוסח משפטי משהו: 'למען הסר ספק אוסיף שזו הפעם הראשונה שאני מוצאת לנכון לכתוב מכתב תודה למי שקראתי מספריו'.⁶⁴ נ"צ כותבת כי 'זו הפעם הראשונה בחיי שאני פונה כך לסופר בכדי להביע את הנאתי מכתבתו'.⁶⁵ לכמה מההצהרות יש גוון הומוריסטי המבליט את נדירותה של הפנייה. כותב הבמאי רם לוי: 'שלום עמוס, מתוך עצלות או מרוב עיסוקים – אינני נוהג לכתוב לסופרים. החלוקה בינינו פשוטה – אתם כותבים – אני נהנה או סובל בשקט (אלא אם כן אני עושה מן הספר סרט, שזה עניין אחר) [אבל] הפעם אין ברירה'.⁶⁶

61 מחברת שנייה, עמ' 229.
 62 מחברת ראשונה, עמ' 90.
 63 שם, עמ' 120.
 64 שם, עמ' 53.
 65 מחברת שנייה, עמ' 281.
 66 מחברת שלישיית, עמ' 488.

תחושת הדחיפות הגדולה

מאפיין מובהק נוסף של סיטואציית הכתיבה של המכתבים, 'הסיטואציה האפית', היא תחושת הדחיפות הגדולה. עשרות כותבים מדווחים על דחף לכתוב שהוא כאש עצורה בעצמותיהם. כותבת ט"ס: 'גמרתי לקרוא את ספרך סיפור על אהבה וחושך [...] אחרי שהוא מלווה אותי כבר חודש, אחרי שאני שקועה בו כבר חודש, ואני פשוט חייבת לכתוב לך עכשיו – את תגובתי המיידית'.⁶⁷ א"ק כותבת: 'זה כמה ימים "בא לי" לכתוב אליך בעקבות ספרך האחרון'.⁶⁸ ד"ק-י כותב: 'סיימתי לקרוא את ספרך [...] והרגשתי צורך עמוק לכתוב לך'.⁶⁹ ד"פ כותבת: 'מרגע שסיימתי לקרוא בספרך האחרון, חשתי דחף אדיר לכתוב לך – מחברו – כמה שורות'.⁷⁰ ע"ק כותבת: 'אף-על-פי שאינני מן הכותבים הרגשתי דחף עצום לכתוב ולומר כמה דברים על הספר הנפלא הזה'.⁷¹ א"ה כותבת: '[...] סיימתי לקרוא את ספרך, סיפורך על אהבה וחושך ואני מרגישה שהקישקעס שלי מתהפכים ושאיני רוצה, מוכרחה לכתוב ואני אפילו לא יודעת מה, אני כן יודעת למה'.⁷² וש"ק-ע מציינת-מתוודה: 'אין זה ממנהגי לכתוב ליוצרים, אבל הפעם זה ממש בוער בעצמותי – אני ממש מוכרחה לשתף אותך כמה שעבר עלי תוך קריאת ספרך'.⁷³

אינדיקציה מובהקת של תחושת הדחיפות הגדולה המלווה את הקוראים-הכותבים הם הציונים החוזרים, הכפייתיים משהו, של נקודת הזמן שבה הסתיימה הקריאה של הספר. מדובר בעשרות ציוני זמן שרובם מוצגים בתבניות לשוניות חוזרות – כמו נכתבו על פי נוסחה קבועה מראש. ציון הזמן הנפוץ ביותר הוא: 'זה עתה סיימתי לקרוא את ספרך'.⁷⁴ ציוני זמן חוזרים אחרים הם: 'הרגע סיימתי לקרוא את ספרך סיפור על אהבה וחושך'.⁷⁵ 'גמרתי לקרוא את ספרך סיפור על אהבה וחושך לפני שעתיים בערך'.⁷⁶ 'בשבת

67 מחברת שנייה, עמ' 228.

68 שם, עמ' 315.

69 שם, עמ' 316.

70 שם, עמ' 260.

71 שם, עמ' 319.

72 מחברת שלישית, עמ' 573.

73 מחברת שנייה, עמ' 291.

74 ח"א, מחברת ראשונה, עמ' 55; ב"ד, שם, עמ' 126; ד"ק-י, מחברת שנייה, עמ' 316; א"פ, שם, עמ' 256; י"פ, שם, עמ' 259. ועוד.

75 מחברת שלישית, עמ' 573.

76 מחברת שנייה, עמ' 228. ועוד.

סיימתי לקרוא את ספרך.⁷⁷ לפני מספר ימים סיימתי את קריאת ספרך.⁷⁸ כבר עברו שבועיים מאז סיימתי את הקריאה,⁷⁹ ועוד.

דחף התגובה לספר הוא גדול כל כך עד שכמה מן הכותבים אינם מסוגלים לדחות את תגובתם אפילו לאחר סיום הקריאה ברומן. 'הגעתי רק לעמ' 306, סוף הביקור המטריף אצל מאלה וסטאשק, ואני כבר לא יכולה להתאפק ולחכות עד סוף הספר בשביל להודות לך.⁸⁰ כבר שלושה ימים אני מתאפקת מלכתוב לך – משתפת פ"צ את הסופר בהתלבטויותיה – כי טרם סיימתי את הספר – ומשהו תלמידי נעור בי: צריך לסיים לקרוא לפני שכותבים. אבל נותרו לי רק מאה עמודים (המורה...) ואני כל הזמן משוחחח אתך ממילא, מאז התחלתי לקרוא אותו לפני שבועיים.⁸¹ וג"ק כותבת: 'עמוס היקר! [...] עוד טרם סיימתי אותו – הגעתי לעמוד 337. אחרי פעמים רבות של פרץ עז שדיכאתי ורצון כמעט מתחצף ופורץ גדר, לכתוב לך, אפילו שעוד טרם סיימתי את הספר, ואפילו שאיפוק נחשב בעיני לפעמים [...].'⁸²

'כמו תנ"ך של הזמן הזה'

היכולת של ג"ק, ושל רבים כמותה, להתגבר על האיפוק המתבקש ועל התחושה שהם פולשים לד' אמותיו של הסופר הנערץ,⁸³ היא תוצאה של תחושת האינטימיות המדהימה שלהם עם הסופר – תחושה שרובם מציינים שלא נוצרה קודם בעקבות קריאה של ספר אחר – גם לא של עמוס עוז. 'אינך מכיר אותי אישית' – פונה ז"ב-ס לעוז – 'אבל למעשה אנו מנהלים דיאלוג מאוד דינמי מאז צאת ספרך סיפור של אהבה וחושך'.⁸⁴ אצל ק"א חילץ הספר הצהרה שהיא ביקשה למסור אותה לסופר משכבר: 'אני רוצה להודות לך על ליוויך את חיי שנים רבות. אתה שייך לעולם האנשים המאוד

77 מחברת ראשונה, עמ' 24.

78 מחברת שנייה, עמ' 329.

79 ת"ק, שם, עמ' 275. ועוד.

80 שם, עמ' 206.

81 שם, עמ' 277.

82 שם, עמ' 305.

83 י"א כותבת: 'סליחה שפרצתי לתחומך'. מחברת ראשונה עמ' 83. ד"ר מ"ג כותב: 'צר לי על זמנך שתשחית על קריאת עוד מכתב מתוך הרבים שאתה בוודאי מקבל, אך [...]'. מחברת ראשונה, עמ' 108. א"א כותבת: 'קצת נסחפתי בסיפורי האישיים – תסלח לי'. מחברת ראשונה, עמ' 35. ר"א כותבת: 'סלח לי אם הכבדתי במשהו עליך'. מחברת ראשונה, עמ' 57. נ"ק כותבת: 'מקווה שאינני מפריעה'. מחברת שנייה, עמ' 213. י"ק כותב: 'אתה בוודאי מוצף במכתבים ולכן אקצר'. מחברת שנייה, עמ' 284. וא"ד כותבת בסיום מכתבה את השורות המרגשות האלו: 'אתמול סיימתי לקרוא את הסיפור על אהבה וחושך והיום אחרי המון מחשבות התיישבתי וכתבתי [...] אני הקטנה, כותבת לסופר הגדול. לא בטוח שהמכתב ייקרא אי פעם. אולי ילך לאיבוד בדרך הארוכה עד ערד, אולי ייזרק בטעות עם טיוטא סוררת שתכסה ותעלים אותו ממך, ואולי לא'. מחברת ראשונה, עמ' 140.

84 שם, עמ' 161.

קרובים לי, ידידי הסודיים, הנמצאים איתי במסע.⁸⁵ א"ע כותב לעמוס עוז כך: 'במשך הקריאה הרגשתי מעין התייחדות אתך, חוויה שאיני חווה בכל יום. אמנם אני קורא המון, וכמובן קראתי את כל מה שכתבת, מה שחשתי בזמן קריאת דבריך הוא מאוד נדיר, מין קשר עמוק, ספיריטואלי.⁸⁶ על חוויה דומה מדווחת ה"א, שגם מקשרת – והיא לא היחידה – בין הטקסט שגרם לה את החוויה הנדירה הזו לתנ"ך:

נפתח בלבי עולם אין סופי, עשיר ברגשות ומחשבות, ורגשותיי שלי שהיו פעמים כה רבות מסוכסכים וקשים, מצאו כאן את עצמם מנוחמים במדפי נפשי ומזינים אותי מאז [...] תודה לך על מתנה כה גדולה [...]. יד גדולה וחמה הונחה על לבי מאז, תומכת בי ומכוונת את מהלכי. אני ממשיכה ומשוחחת עמך דרך הספר. ובעיקר לנוכח המציאות הקשה שלנו. כמה טוב שאתה עמנו. כמה חשוב שיקראו אנשים את הספר. הוא חשוב כמו תנ"ך של הזמן הזה.⁸⁷

את תחושת האינטימיות כלפי הסופר מבטאים חלק מהקוראים-הכותבים בכינויי קירבה נרגשים: 'אחי אתה, אחי הקטן',⁸⁸ 'כאח ורע התגלית לי',⁸⁹ 'אחות תאומה',⁹⁰ שלך, 'נפש תאומה שלך',⁹¹ וכו'. אחת מהם, ס"ל פותחת את המכתב בכינוי 'אח צעיר שלי' ומסבירה: 'אני מרשה לעצמי כי אני גדולה ממך בשלוש שנים, וכי תוך כדי קריאת סיפור על אהבה וחושך, נולדה, גדלה והבשילה בי מן קרבה מעניינת, הזדהות כזאת, צובטת לב ומחממת'.⁹²

85 שם, עמ' 46.

86 מחברת שנייה, עמ' 233.

87 מחברת ראשונה, עמ' 6. אני מזכיר בהקשר זה את אבחנתה הנכוחה של דינה פורת (מחברת ראשונה, עמ' 247) שציטטתי לעיל. קוראים-כותבים אחרים מתייחסים לספר כאל נבואה ואל הסופר כאל נביא-נחמה. כך, למשל, כותבת המשוררת, מאיה בז'רנו: '[את] הסיפור המדהים המטלטל שלך [...] אפשר לכנותו נבואה לכיוון העבר מבחינת הסמכות והטוטליות המקיפה, החודרת'. מחברת ראשונה, עמ' 19. ר"ס מאחל לעמוס עוז 'שנים רבות וטובות של יצירה – כדי שלנו – הקוראים – תהיה טיפת נחמה בישראל המיוסרת, שלאחרונה הפכה לאי שדים: מתנחלים; גזענים ועובדי קמיעות משולהבי כוח טירוף משיחית לאומנית'. והוא מוסיף: 'אנשי העלייה השנייה; החלוצים; בן-גוריון; הרצל; רבין ושאר חבריהם בוני הארץ מסתכלים מלמעלה – ובוכים'. מחברת שנייה, עמ' 226. וד"ר ס"ה מסיים את מכתבו במילים הבאות: 'הספר שלך, עבורי, הוא ממש חגיגה ששימחה אותי במשך ימים רבים. שאבתי ממנו עידוד ושמחת חיים. הספר האיר כמו אור השמש ועל כל אלה, אני רוצה להודות ולברך אותך מקרב לב'. מחברת שלישית, עמ' 588.

88 שם, עמ' 521.

89 מחברת שנייה, עמ' 215.

90 מחברת שלישית, עמ' 461.

91 שם, עמ' 511.

92 שם, עמ' 493.

דרך אחרת לביטוי תחושת הקירבה היא הפנייה לסופר בשמו הפרטי. אחדים מהכותבים אף טורחים לחשוף את המניע לנוסח הפנייה האינטימי שלהם. כותב א"ח: 'לעמוס עוז שלום, על אף שאינך מכיר אותי ואני איני מכיר אותך, אני מרשה לעצמי לפנות אליך בשמך, וזאת מתוך איזו שהיא קרבה שתבין בהמשך'⁹³. ס"ד כותבת: 'עמוס היקר [...] אני מרשה לעצמי לפנות אליך בשמך הפרטי מכיוון שלאחר קריאת ספרך יש הרגשה כאילו אנו מכירים משכבר הימים'⁹⁴, ומ"א מקצר: 'שלום עמוס – למה עמוס, כי אני מכיר אותך מהספר'⁹⁵.

לתחושת האינטימיות של הקוראים עם הסופר יש עוד כמה פנים. למשל: אחד מהכותבים מבקש מהסופר שילווח לו ספר.⁹⁶ קוראת אחרת דורשת באהבה בשלומה של נילי, אשתו, וסוניה, דודתו שאותן 'למדה להכיר ולאהוב [...] מהספר'⁹⁷. קוראים אחרים מזמינים את הסופר, לבדו ו/או עם בני משפחתו לבקר בביתם. מ"ג, למשל, חותמת את מכתבה כך: 'ואם אתה/אתם בסביבה – אתה/אתם מוזמן/נים להנות מהמקום (פחות מהאנשים) הקסום הזה. ההזמנה רצינית'⁹⁸.

ביטוי נוסף, מרתק בעיני, לתחושת הקירבה הזאת הוא הכתיבה לסופר ביד – בעט או בעיפרון. כשמונים אחוז מהמכתבים כתובים בכתב יד. זוהי, בלי ספק, תופעה נדירה בעידן המחשב. גם על משמעותה של התופעה הזאת עומדים כמה מהכותבים בעצמם. כך, למשל, מסבירה י"ל: 'ידעתי בזמן שקראתי את ספרך – במשך הרבה שעות, לאט לאט – שארצה לכתוב לך אישית – והנני מגבילה את עצמי בדפים לא גדולים – ולא במחשב – כדי שהמגע יהיה אישי יותר'⁹⁹. ר"ש-ר אמנם כותבת במחשב, אבל חשה צורך להוסיף את הנב. הבא: 'והנה, בכדי לשבור את הרשמיות שבמכתב מודפס, כמה מלים בכתב יד. שוב תודה. ר'¹⁰⁰.

93 ש, עמ' 619.

94 מחברת ראשונה, עמ' 125.

95 מחברת שנייה, עמ' 182. ראו גם, ר"ע, מחברת שנייה, עמ' 238, ועוד. תופעה מקבילה הן החתימות האינטימיות. רבים מהמכתבים מסתיימים בחתימה 'שלך'. אחרים אפילו מוספים נופך. ג"ק מגדילה לעשות, ותוך כדי כך גם 'חושפת את התחבולה'. היא חותמת את מכתבה כך: 'שלך, לא / בהערכה רבה, לא / איך חותמים כזה מכתב, השד יודע, / אולי בכל זאת, / באהבה'. מחברת שנייה, עמ' 306.

96 א"מ, מחברת שלישית, עמ' 469.

97 ס"ל, ש, עמ' 494.

98 מחברת ראשונה, עמ' 88. ראו גם, נ"א, מחברת ראשונה, עמ' 85; גז"א, ש, עמ' 91; מ"ד, ש, עמ' 177; ש"ו, מחברת שלישית, עמ' 589. ועוד.

99 ש, עמ' 478.

100 מחברת שלישית, עמ' 543. אני מרשה לעצמי להניח – וזאת למרות השוני בפרופיל הסוציו-תרבותי של שתי הקבוצות – שגם רוב הפתקים המונחים בחריצי הכותל כתובים בכתב יד. אלא שכאן מדובר בתופעה בולטת יותר משום שמדובר בקבוצה שרובה ככולה – כפי שנראה מיד, מורכבת מישראלים חילונים למהדרין.

ד. 'קהילת המאמינים'

'האוטוביוגרפיה שלך [...] גם שלי היא'

השאלה המתבקשת הבאה היא, כמובן, מה המקור לטלטלה הרגשית העזה שעליה מדווחים מאות הקוראים-הכותבים של סיפור על אהבה וחושך? מה הביא מאות בני אדם להפוך את הספר שלפנינו לספר פולחן, כלומר ליצור סביבו, וסביב מחברו, ריטואלים פסיכוד-דתיים? ובכן, התופעה הזו התרחשה, על פי הטענה שהצגתי בפתיח למאמר ועכשיו אנסה לבסס אותה, כתוצאה מצירוף נדיר בין טקסט ש'מבנה המשיכה' שלו מאפשר ואולי אפילו 'מזמין' תגובה כזאת, קהל יעד מסוים והקשר היסטורי פסיכו-תרבותי מושלם. דברי התימוכין שלי לטענה דנן יסתמכו, גם הפעם, אך ורק על עדויות האינפורמנטים ועל נתונים אחרים הכלולים במכתביהם.

אתחיל בקהל היעד. אני מבקש לברר מי הם אותם מאות בני אדם שכתבו לעוז בעקבות ספרו האחרון, אם יש להם פרופיל קבוצתי מובהק, ואת מי, אם בכלל, הם מייצגים. את התשובה לשאלות אלה אפשר לקבל בשתי דרכים משלימות: ראשית, באמצעות זיהוי וסיווג המוקדים שעליהם מצביעים הקוראים-הכותבים כ'אתרי ההזדהות' שלהם עם 'המבדה האוטוביוגרפית'.¹⁰¹ שנית, באמצעות 'פילוח סטטיסטי' של הנתונים הרלוונטיים לענייננו.

מדיווחים של קוראים-כותבים רבים חוזר ומתברר לנו שהזדהותם העמוקה עם העולם המעוצב בסיפור על אהבה וחושך נובעת ממה שנראה בעיניהם כדמיון מדהים בין סיפור החיים שלהם לסיפור חייו של הגיבור הראשי בספר, שהוא, כזכור, בן דמותו של הסופר עמוס עוז. כמה מהם אף טוענים שהמבדה הביוגרפית אשר עוז עשוי בתבנית הביוגרפיה שלהם. אחדים מגדילים לעשות וטוענים – מי ברצינות גמורה ומי בחיוך שובב – שסיפור על אהבה וחושך הוא, לאמיתו של דבר, המבדה האוטוביוגרפית שלהם או, למצער, גם שלהם! כותב ק"ג: 'לכבוד עמוס עוז, ערד, שלום רב! [...]' האוטוביוגרפיה [שלך] [...] לא רק שלך היא [...] גם שלי היא. יחסי בנים-אבות [...] האב המצפה לגדולות מבנו הגאון שהולך לבזבז את כשרונותיו בקיבוץ [...] זוגיות [...] ואולי יותר מכל הזמן והמקום [...] 1950 [...] ירושלים'.¹⁰² כותבים אחרים מתייחסים ל'גזלת הביוגרפיה' שלהם ביתר סלחנות. הנה דוגמה אחת, חנינית במיוחד: 'עמוס עוז, שלום' – כותב ע"א, [...] 'בשער ספרך כתוב: "אין להעתיק, לשכפל וגומר", חבל מאוד! [...] כי לולא אזהרה זו הייתי מעתיק ביוגרפיה זו כאוטוביוגרפיה שלי, משנה

101 כלומר, על פי מנחם ברינקר (עד הסמטה הטבריינית, תל-אביב תש"ן, עמ' 30-31, 46), טקסט סיפורי שהאירועים בו מוצגים כזיכרונות חיים המועלים על הכתב בגוף ראשון בידי אחד מהגיבורים הבידיוניים – וקל וחומר על ידי הגיבור הראשי ששמו זהה לשמו של המחבר הביוגרפי של הרומן.

102 מחברת ראשונה, עמ' 142-143.

מעט מהשמות (גן חסיה – גן סטריקובסקי) והנה סיפור ילדותי – הדמיון מדהים.¹⁰³ הטענה בדבר 'גזלת האוטוביוגרפיה' מופיעה גם במכתביהם של קוראים שאינם מכריזים על קיומו של 'דמיון מדהים' בין סיפור החיים שלהם לסיפורו של הגיבור, בן דמותו של הסופר. כך אף כאשר הם 'מודים' שקיימים הבדלים בין שני סיפורי החיים. כך, למשל, עולה משאלתו הרטורית של הקורא-הכותב א"ב: 'עמוס היקר [...] כפי שבטח שאלו אותך מאות: האם אתה בטוח שלא פזלת גם אלי ואלי הורי ומשפחתי כשכתבת את הספר. ל מ ר ו ת ההבדלים בפרטי הסיפורים ובינינו אישית, ה ר י שספרך כל כך מזכיר את אוירת חיינו – גם בפרטי פרטים'.¹⁰⁴

התבנית התחבירית-לוגית המיוצגת במובאה הזו באמצעות הצירופים 'למרות...' ו'הרי ש...', חוזרת בעשרות מכתבים אחרים כלשונה או במופעים סינונימיים. הנה מבחר דוגמאות: 'דרך אגב' – כותבת מ"א – 'לרבים מהזיכרונות שאתה מתאר הייתה לי מעין התחברות אישית – ל מ ר ו ת שאני צעירה ממך [...] וזה אני מתארת לעצמי קורה בוודאי להרבה אנשים [...]'.¹⁰⁵ ח"א כותבת: 'עליתי ארצה בשנת 1939 כבת עשרים [...] ו א מ ס כי הייתי מבוגרת (ממך) וסביבתי הייתה אחרת משלך נחרדתי בקוראי את תיאורך את התקופה היא [...] האווירה והרגשות, הכלל והיחיד – [ה כ ל] כ פ י שנטבעו בי'.¹⁰⁶ פ"ב-י מציינת באותו הקשר: 'אני אזורחית ישראלית בת 50, ילידת הארץ, אם חד-הורית לילדה בת 13 [...] א ב ל [...]'.¹⁰⁷ ס"ג מציינת: 'אומנם אתה מבוגר מהורי, יש בינינו שנות דור וגדלנו בסביבה שונה לחלוטין, ו ב כ ל ז א ת [...]'.¹⁰⁸ א"א כותבת: 'נולדתי ב-1995 א ב ל [...]'.¹⁰⁹ פ"ב מציינת 'ל א גדלתי בירושלים א ל א בהרצליה. ו ב כ ל ז א ת [...]'.¹¹⁰

חלק מהקוראים יצרו אפוא 'דמיון יתר' בין סיפור החיים שלהם לבין סיפורו של הדמות הראשית בסיפור על אהבה וחושך. חלק עשו כך בתמימות ואחרים בכוונה ובקריצת עין. אפס כי, וזה העיקר כאן, מ'דמיון היתר' אין להסיק שאי אפשר לשרטט פרופיל ברור של הקורא/ת-הכותב/ת הטיפוסיית המשתייך/ת ל'קהילת המאמינים' הנבדקת כאן. אמנם, מקריאת כלל המכתבים מתבררים אתרי הזדהות לא מעטים: ילידי

103 שם, עמ' 4.

104 שם, עמ' 155.

105 שם, עמ' 3.

106 שם, עמ' 5.5.

107 שם, עמ' 20.

108 שם, עמ' 106.

109 שם, עמ' 78.

110 שם, עמ' 157.

הארץ בשנתון 1939 – שנתון לידתו של עמוס עוז, או בשנתון קרוב,¹¹¹ מעגל יוצאי העיר רובנו וסביבותיה וצאצאיהם,¹¹² תושבי השכונה כרם אברהם או שכונה ירושלמית סמוכה,¹¹³ תלמידי בית הספר תחכמוני או בית ספר קרוב לו¹¹⁴ וכו', מעגל ההתיישבות

111 מובאות אופייניות: [...] כלידת ירושלים 1938 נהנית מאוד מן הספר. ר"ע, מחברת ראשונה, עמ' 24. 'זה עתה סיימתי לקרוא (בקריאה ראשונה ועוד אשוב אליו), את הספר "על אהבה וחושך" [...] נולדתי בישראל בשנת 1939 [...]'. א"ו, מחברת ראשונה, עמ' 42. 'עמוס שלום [...] לידיעתך, אני בן גילך (1938), שכנך לשעבר, רחוב עובדיה 12 (הבית הפינתי במעלה הרחוב שבחזיתו המכולת של האדון נפתלי זלוטי) [...]'. ג"ג, מחברת ראשונה, עמ' 99. 'כמוך אף אני ילידת 39 והספר החזיר אותי לימי ילדותי [...]'. מחברת שנייה, עמ' 242. ראו גם, א"פ, מחברת שנייה, עמ' 253. ועוד.

112 מובאות אופייניות: 'דרך אגב, הורי בעלי ואף הוא נולדו בעיר רובנו שעליה כתבת בהרחבה, ואמי למדה בגמנסיה תרבות'. מ"א, מחברת ראשונה, עמ' 3; 'מר עמוס עוז, שלום רב! כבת להורים שעלו מטרקוי, שמעתי את הורי מזכירים, לעיתים מזומנות, את השם "הקלויזנרים"'. ש"א, מחברת ראשונה, עמ' 41. [...] 'העולם שתיארת קרוב בצורה מצמררת לזיכרונות הילדות שלי – אני גדלתי בתל-ארזה להורים שעלו מליטא וגליציה בשנות השלושים ומשפחתם נהרגה בשואה ולייסורי האשמה שלהם על כך שרק הם ניצלו וכל משפחתם נכחדה משום שסירבה להכיר בזוועות האנטישמיות והנרדפות ולעלות לארץ האסייתית המזוהחת ולזנוח את קסמי וילנה וקרקוב [...]'. רחל אליאור, מחברת ראשונה, עמ' 65. 'ביומנו של בעלי ז"ל, שנולד במרחב רובנו [...] גילית עולם מלא שהתנערנו ממנו – ילדי הארץ [...]'. א"נ, מחברת שנייה, עמ' 213. ראו גם, נ"ק, מחברת שנייה, עמ' 298; י"ר, שם, עמ' 334; ע"ר, שם, עמ' 336; י"א, שם, עמ' 354. ועוד.

113 מובאות אופייניות: 'אני קורא בספרך (גם) על ילדותי. גדלתי בירושלים בשכונת מקור ברוך הסמוכה לשכונת גאולה [...]'. יעקב אחימאיר, מחברת ראשונה, עמ' 16. 'כל ימי ילדותי ונעורי שעברו עלי ברח' יונה 4 בירושלים, חוזרים אלי דרך דפי ספרך. התמונות חולפות לנגד עיני כמו בסרט נע, צלולות וברורות'. א"א, מחברת ראשונה, עמ' 24. 'נהייתי קודם כל משום שהצלחת בכשרונך המבורך להעניק לי את התחושה שאני חוזר יותר מארבעים שנה לאחור אל סמטאותיה של שכונת תל-ארזה, אל כרם אברהם, אל רחובות עמוס, צפניה, מלאכי ועובדיה. פתאום עלו באפי הריחות [...]'. ג"א, מחברת ראשונה, עמ' 63. גם אני בן ירושלים (שכונת מקור-ברוך, רח' בר-גיורא, בית השוטר) [...]'. נ"ג, מחברת ראשונה, עמ' 107; 'זו ילדותך וזו גם ילדותי בירושלים של שנות ה-40-50'. מחברת שנייה, עמ' 323. ראו גם, ע"ס, מחברת שנייה, עמ' 227; ר"ע, שם, עמ' 238; ג"צ, שם, עמ' 273. ועוד.

114 ע"ה פותחת את מכתבה כך: 'הנושא: בית הספר תחכמוני', מחברת שלישיית, עמ' 560; ג"ג פותח את מכתבו כך: 'לכבוד הסופר עמוס עוז שלום. כמוך גם אני למדתי בתחכמוני [...]'. מחברת ראשונה, עמ' 157. ובאותו הקשר כותבת א"ד כך: 'אני בוגרת ממך אך בשנים ספורות ואנחנו נמנים על אותו דור. כמעט כל אשר נכתב בו [בספרך] הוא פרק מפרקי חיי-חיינו. אני ילידת ירושלים. הורי עלו מפולין בשנות העשרים. גרנו תקופה מסוימת בילדותי הרחוקה בכרם-אברהם (ברחוב מלאכי). למדתי בביה"ס למל, כשחברינו הקרובים היו מבית ספר תחכמוני. הספרים שקראנו היו אותם הספרים, הרחובות הירושלמים, החנויות, שיחם וסיגם של האנשים, עיסוקיהם, לבושם, המאכלים, הדמויות – הכל מדבר בשפה מוכרת [...]'. מחברת ראשונה, עמ' 136. פנייה חגיגת במיוחד לעוז בהקשר זה כלולה במכתבו של מ"ע. הנה הקטע הרלוונטי: 'עמוס עוז היקר שלום! הנני יליד 1941 ובוגר בית הספר תחכמוני ירושלים. כמדומני שלמדתי כשנתיים-שלוש מעלי. בזמנו נכתב השיר "הסביבון" אשר פורסם בחוברת "חברנו" של ביה"ס. משום מה עלתה בזיכרוני דמותך כמי שכתב

העוברת,¹¹⁵ מעגל פגועי אם או אב שהתאבדו או שנפטרו מן העולם בדמי ימיהם,¹¹⁶ מעגל האנשים שהם עצמם או מישהו במשפחתם סובל ממחלת נפש,¹¹⁷ מעגל הסופרים – ידועים יותר ופחות,¹¹⁸ מעגל האקדמאים, כולל פסיכולוגים ופסיכיאטרים¹¹⁹ מזה, וחוקרי ומבקרי ספרות מזה,¹²⁰ והמעגל האידאולוגי-פוליטי הכולל הן אנשי ציבור¹²¹

את השיר והקריא אותו בכיתות, אך לא ידעתי שלמדת בתחכמוני. לפני מספר חודשים, וטרם הפרסומים על היותך תלמיד תחכמוני, פגשתי באקראי, במסעדה, את נוימן "הצעיר" (היום מעל 80), ושאלתיו אם למדת בתחכמוני, הוא השיב בחיוב ואמר שהיית תלמידו. מה שחזק את דעתי כי אתה הוא כותב השיר [...] אודה לך אם תשיב לי – אם אכן כתבת את השיר. מחברת שנייה, עמ' 236. ראו גם, מ"ע, שם, עמ' 255; ד"פ, שם, עמ' 269.

115 למשל: 'בודאי אתה שואל את עצמך מה פתאום [בעל מקצוע כשלי] מוצא עניין ברומנים ובסיפורים שלך? הענין הוא בתקופה המשותפת בחיינו הקיבוציים [...]. מחברת שנייה, עמ' 243. ראו גם, י"א, מחברת ראשונה, עמ' 63; י"ג, מחברת שנייה, עמ' 205; ש"ק-ע, שם, עמ' 291; מ"ק, שם, עמ' 317; א"פ, שם, עמ' 335. ועוד.

116 להלן, מובאות אחדות: '[הספר] הזה מזכיר כל-כך הרבה ולוקח אותי כל-כך אחורה. כי 'בדמי ימיו מת אבי [...] בן 36 היה במותו [...]. ש"א, מחברת ראשונה, עמ' 74. 'ברמה האישית גם לי יש "ירושלים שלי" שבה חוויתי נטישת אם אכזרית (בווריאציה שונה) [...]. י"א, מחברת ראשונה, עמ' 83. 'מכתב לסופר עמוס עוז [...] גם לי אין הורה. או היה ואיננו. או היה והלך מרצונו ולא חזר עוד והוא עוד חי [...]. מחברת ראשונה, עמ' 103. 'חיי הורי היו דומים לסיפור אבל אחרת. אמי לקחה את חייה בידה אבל אחרת. אבי היה אינטלקטואל שמירר לה את החיים אבל אחרת. וחיי היו יכולים להיות אחרת אבל הם לא [...]. קוראה. מחברת שנייה, עמ' 302. ראו גם, י"ב-ל, מחברת שנייה, עמ' 394; ב"ב-מ, שם, עמ' 395; מ"כ, מחברת שלישית, עמ' 449; י"מ, שם, עמ' 454; ד"מ, שם, עמ' 464. ועוד.

117 למשל: 'ישנם אולי קווים ביוגרפיים דומים בין חיי לחייך. אימי הייתה חולת נפש וילדותי בקיבוץ X עברה גם דרך מחלטה'. ר', מחברת ראשונה, עמ' 56; י"פ, מחברת שנייה עמ' 272.

118 בין היתר: יצחק אורפז, מחברת ראשונה, עמ' 12; מירון איזקסון, שם, עמ' 81; דויד גרוסמן, שם, עמ' 119-115; יואל הופמן, מחברת שלישית, עמ' 596; שלומית כהן-אסיף, מחברת שנייה, עמ' 252; קובי ניב, שם, עמ' 201; דבורה עומר, שם, עמ' 230. יורם בק, שם, עמ' 397; אלאונורה לב, מחברת שלישית, עמ' 507; לאה שניר, שם, עמ' 525-527; צרויה שלו, שם, עמ' 532; מאיר שלו, שם, עמ' 533-534; נתן יונתן, שם, עמ' 654; גדי טאוב, שם, עמ' 527; אורי ברנשטיין, מחברת שנייה, עמ' 403-404, ואחרים.

119 כותבת ר"א: 'חשבתי לתומי להעמיס עליך את כתבי בנושא ההתאבדות אלא שנמלכתי בדעתי. נוסחאות כימיות וניתוחים סטטיסטיים מסובכים בודאי שלא יוסיפו כהוא זה להשקפת עולמך, ולא יעשירו את רוחך'. מחברת ראשונה, עמ' 76. ראו גם, מ"א-ג, מחברת ראשונה, עמ' 111-114; ע"ב, שם, עמ' 163; ב"ב, מחברת שנייה, עמ' 347 ועוד. ומתחומים אחרים, בין היתר: דינה פורת, מחברת שנייה, עמ' 247; רחל אליאור, מחברת ראשונה, עמ' 65-66; אביעד קליינבג, מחברת שלישית, עמ' 600; בן-עמי שילוני, שם, עמ' 516; יאירה אמית, מחברת ראשונה, עמ' 40.

120 בין היתר: אורי אלטר, מחברת ראשונה, עמ' 60; ריסה דומב, שם, עמ' 126; נסים קלדרון, מחברת שנייה, עמ' 309; מלכה שקד, מחברת שלישית, עמ' 532; דרור משעני, מחברת שנייה, עמ' 343, גדי טאוב, מחברת שלישית, עמ' 527; אברהם בלבן, מחברת ראשונה, עמ' 29; צבי יגנדרוף, מחברת שלישית, עמ' 640.

והן אנשים מן השורה שבחרו להגיב על הספר בעיקר במישור הזה.¹²² ואולם, וזה נתון מכריע כאן, מדובר באתרי הזדהות שמתקיימת ביניהם חפיפה (לדוגמה: רבים מן הכותבים נולדו ב-1939 – שנת לידתו של עמוס עוז או בתאריך סמוך, לפני או אחרי אותה שנה, להורים יוצאי רובנו או עיירה או עיר אחרת בגאוגרפיה היהודית במזרח אירופה, גדלו בכרם אברהם או בשכונה סמוכה, למדו בתחכמוני או במוסד דומה, עברו לקיבוץ זה או אחר וכו'), ולפיכך אפשר לחלץ מהם תמונה חברתית טיפוסית ברורה. גם על התופעה הזו מטיבים לעמוד כמה מהקוראים-הכותבים. אחת מהם היא י"א, הכותבת כך:

לעמוס עוז שלום, [...] רציתי להודות לך בשם כל בני דורנו (נולדתי בינואר 1939) על שהיטבת בכשרון כתיבה נדיר בעברית נפלאה ובדרך כה מקורית לתאר את המהות של חיינו בצל האירועים הגדולים בארץ ובעולם כבנים להורים שבהתכוונם לטוב (רוב הזמן) עשו שגיאות יסודיות ביחס לילדיהם והותירו עקבות בנפשם לאורך כל השנים. הקוטביות בין אירופה לא"י בין ימין לשמאל ובין עיר לקיבוץ היא שהעשירה את רוחנו אך הולידה את בני דור המהגרים המבולבל (גם אני הייתי נסיכה אוסטרו-הונגרית בלבוש של נח"ל וקיבוץ וכמה שלא השתזפתי נשארתי לבנה בתוכי). תודה גדולה לך, עמוס עוז, על התיאור הכשרוני ועומק הרגש והידע. הקמת אנדרטה מפוארת לימים שלא ישוב עוד.¹²³

ב"ג, אף הוא בן דורו של עוז, כותב כך:

עמוס היקר, אף כי לא נפגשנו (כנראה) מעולם, כאח ורע התגלית לי! חייך כחיי, קרקע צמיחתך ושורשיך – כשלי. בסיפורך על האהבה והחושך הצטרפת, שלא בידעתך ואולי שלא ברצונך, למעט חברי ילדותי ובני משפחתי הקרובים לי ביותר. משפחותינו חיו בסמיכות ממש באוקראינה ועלו ארצה באותן השנים, ואף שאר קורותינו דומות. גילנו,

121 חנן פורת, מחברת שנייה, עמ' 244-245; אמנון רובינשטיין, שם, עמ' 331-332; יצחק הרצוג, מחברת שלישית, עמ' 571 ואחרים.

122 תת-קבוצה בקרב המעגל הזה הם קוראים-כותבים המתווכחים עם הסופר על דרך הצגתם של אירועים היסטוריים טעונים, ובראשם אנשי השיירה שנרצחו בדרכם להר הצופים והטבח בדיר יאסין. ראו, דן אלמגור, מחברת ראשונה, עמ' 67-70; הנ"ל, שם, עמ' 71; מוטי זלקין, מחברת שלישית, עמ' 626-627; ח"י, שם, עמ' 642; ב"י, שם, עמ' 666.

123 י"א, מחברת ראשונה, עמ' 83.

ימי ילדותנו וחינוכנו במרבית פרטיהם. הזדהותי עם סיפורך מיידית הייתה ומלאה, עד כי דומני כי אני שכתבתי.¹²⁴

אבחנות דומות מופיעות גם במכתביהם של קוראים מבוגרים יותר. כך, למשל, כותב מ"ז, שעשה את שנות נעוריו וילדותו בעיר רובנו, מחזו ילדותם של קוראים-כותבים רבים ו/או של הוריהם.¹²⁵ הנה: 'עמוס יקר, ספרך הוא לא תולדות חיך אלא תולדותיו של דור שלם שעליו חלם הסופר דוד פרישמן, "דור אשר הבין גאולה, / דור אשר חפץ היה להיות נגאל, / ודור אשר הכין את עצמו להיות נגאל".¹²⁶

פילוח סטטיסטי

על מאפייניו/ה של החבר/ה הטיפוסי/ת ב'קהילת המאמינים' שאנו עוסקים בה אפשר לעמוד גם, כאמור, באמצעות פילוח סטטיסטי של הנתונים הרלוונטיים לעניינו. כוונתי לשתי קבוצות נתונים: אלה שעליהם מדווחים הכותבים במהלך ה'דיבור' שלהם עם עמוס עוז, ואלה הנכללים בפרה-טקסט של המכתבים, הכוללים את שם המוסד שבו המוען עובד, את תוארו, את מקום מגוריו וכיו"ב. מהפילוח הסטטיסטי עולה פרופיל זהה לזה שהתברר מבידוד הציר המחבר בין מוקדי ההזדהות עם גיבור הספר ומסימונו, שעליהם הצביעו רוב הקוראים-הכותבים. משני המהלכים המתודולוגיים מתבררת תמונה סוציו-אתנו-תרבותית מרתקת: למעלה מתשעים אחוז של הכותבים – שמונים אחוז מהם הן נשים, וזו פרשה נבדלת – הם ילידי מזרח אירופה (פולין, רוסיה) שעלו לארץ בין שתי מלחמות העולם וילדיהם, שנולדו בארץ. והם אינם, צריך להדגיש, ילידי מרכז אירופה ומערבה, שעלו לארץ לאחר השואה וגם לא צאצאיהם.¹²⁷ גילם של הרוב המכריע של הכותבים נע בין 45 ל-65. כ-15 אחוז מבוגרים יותר וכחמישה אחוזים צעירים יותר. כשלושים אחוז מהכותבים חיים בהתיישבות העובדת – הרוב המוחלט בקיבוצים. השאר, העירוניים, גרים, רובם ככולם, בערים ותיקות ומבוססות: תל-אביב, גבעתיים, רמת-גן, חיפה וכו', או בערים פריפריאליות מבוססות: קריית טבעון, פרדס

124 מחברת שנייה, עמ' 215. ראו גם, ת"ב, מחברת ראשונה, עמ' 33; מחברת שנייה, עמ' 87-88; ד"ג, שם, עמ' 120-124. ועוד.

125 ראו הערה 112 לעיל.

126 מחברת שלישיית, עמ' 610.

127 דינה פורת השכילה לעמוד גם על התופעה הזאת. בהמשך לאותו קטע מדבריה, שאותו ציטטתי קודם ('ספרך הפך למעין תנ"כ...') היא כותבת – 'בכ"ז את נושא השואה והאנטישמיות בספרך הם לא ראו, ואולי גם זה מסימני הצלחתה של הציונות'. מחברת שנייה, עמ' 247. אגב, ד"ס, היא הקוראת-הכותבת היחידה! שכן ראתה 'את נושא השואה בספר'. היא מתייחסת לקטע בעמ' 17-18 בספר, שבו עוז מתאר המחבר את פליטי השואה דרך עיניהם המתנשאות-חשדניות-אכזריות משהו של בני הזמן, ומייחסת את המבט הזה לסופר עצמו – וכמובן, מוחה על כך בתוקף. ראו, מחברת ראשונה, עמ' 124.

חנה, בנימינה וכו'. הרוב המוחלט של הכותבים, שניתן ללמוד על מקצועם – או על פי הצהרה או לפי המידע המתנוסס בראש דף המכתבים – הם בעלי מקצועות חופשיים. חלק הארי של הכותבים – למעלה מתשעים אחוז – חילונים; נתקלתי בשלושה 'בס"ד' בלבד. ולבסוף עוד נתון מרתק: למעלה מעשרה אחוזים מהקוראים-הכותבים מדווחים שהם כותבים את המכתב מחו"ל – שם הם שוהים לצמיתות או לפרקי זמן קצרים: שליחות דיפלומטית, מסע שורשים, לימודים, חופשה שנתית וכדומה.

קהל הכותבים-הקוראים הפולחני של סיפור על אהבה וחושך שיך אפוא, רובו ככולו, למה שאנו רגילים לכנות 'ארץ ישראל הישנה והטובה'. קהל חשוב ומכובד זה אינו מייצג, כמובן, את כל קוראיו של עוז בארץ – וקל וחומר בעולם,¹²⁸ אבל הוא מייצג, להערכתו, הגסה מאוד, כ-400,000 בני אדם, שרבים מהם אפשר היה לפגוש – אני מרשה לעצמי להסתכן ולומר, לאחר שעד כה נצמדתי באדיקות למספרים, בהפגנת התמיכה ביצחק רבין, המנהיג-הצבר-הפלמ"חניק האחרון.

ה. פתח לנו שער בעת נעילת שער

הנתונים הללו מהווים קרקע פורייה לכמה חקירות ודרישות. יהיו בוודאי מי שימצאו בהם עוד 'הוכחות' לכך ש'הספרות הישראלית הקנונית', כלומר זו של 'האליטה האשכנזית', חוזרת ומבססת את שליטתה ב'סיפור הלאומי' באמצעות הבלטה של סיפורה, ותוך 'מחיקה', 'השמטה', 'הכחשה', 'התעלמות' ו'סילוף' סיפוריהן של קבוצות 'האחרים', 'הנוכחים-נפקדים': הערבים הפלשתינים, היהודים מארצות ערב, היהודים המרכז אירופים וכו'. אני, לעומתם, שיך לאלה החושבים שכל אדם רשאי לספר את סיפורו, וזה כולל 'אפילו' את עמוס עוז. מה עוד שנדמה לי כי לכל ספר מגיע שיתייחסו אליו – גם, לפחות, על פי מה שיש בו.¹²⁹ נאמן לעמדה זו ניסיתי לפענח את הנתונים הללו 'מבפנים'. כלומר, לנסות ולברר דרך עיניהם של כותבי המכתבים ועל פי הבנתי את 'מבנה המשיכה' של הספר המאפשר ו/או מזמין את התגובה הפולחנית של מאות בני האדם, שאת הפרופיל הקיבוצי שלהם שרטטתי קודם. והנה, גם בהקשר זה הכותבים לא אכזבו – רבים מהם מכוונים בדבריהם ל'נוסחה הגואלת'. בהקשר זה אצטט תחילה מכתב קצר אחד בשלמותו – כדי להציג, ולו פעם אחת, את הדברים בהקשרם המלא.

128 ספריו של עוז תורגמו ל-35 שפות וקראו אותם מיליוני קוראים.

129 בכך אני מבקש ללכת במסלול שאותו מתווה הקוראה-הכותבת ר"ב, שלחלק אחר במכתבה המדהים אחזור בהמשך: 'בשכונת כל הסערות של פרוץ ספרך האחרון, על הקוראים הנכונים יותר והנכונים פחות (כמו זה שצעק לך בבית ביאליק, ת"א, "אפוא הערבים בספרך") [...] ועל המבקרים "המחוסלים" ביותר או בפחות הנאה, הרשה לי להשמיע לך קול קטן'. מחברת ראשונה, עמ' 176.

יש לשים לב גם לדברים המפורשים וגם לדרמה המשפחתית והשבטית-לאומית המבצבצות מבעד לפרטים השוליים לכאורה. כותב ר"ב:¹³⁰

לעמוס עוז שלומות, מבתי, שאינה דוברת עברית, קבלתי ליום הולדתי, הקרב לשישים, את ספרך סיפור על אהבה וחושך. אבא, אמרה, זה עוז חדש – ספר לי מה הוא אומר. איני יודע אם יהיה לי הכוח לומר לה. הצלחת להקריבני להורי שנפטרו מזה שנים – זה בשבץ וזו בהשמת קץ לחייה. איני מבין גדול בספרות – למדתי הנדסה. [אך] נראה לי שעלה בידך לפתוח שער להציץ בו לעברנו שאנחנו מנסים תמידית להימלט ממנו ללא מפלט. היה בדעתי לכתוב לילדי ולנכדי ספרון על עבר משפחתנו. נראה לי שלא אעשה זאת. אתן להם את ספרך ואמלא את הקטעים הפתוחים עם מה שידוע לי על אלו שלפני. קראתי את כל עבודותיך. דע שהספר הזה, הוא להרגשתי העמוק והפתוח מכולם. אני מעריך את האומץ ואת הנכונות להביט על הדברים כמו שהם. שלך, בתורה ר"ב¹³¹

מכתבו הישיר, הפשוט והמרגש של ר"ב נוגע בשש-שבע סוגיות החוזרות ומופיעות בעשרות גרסאות בעדויותיהם-וידויותיהם של הקוראים-הכותבים האחרים. ארבע מן הסוגיות 'העקשניות' האלו מופיעות במשפט המדהים, לדעתי: 'נראה לי שעלה בידך לפתוח שער להציץ לעברנו שאנחנו מנסים תמידית להימלט ממנו ללא מפלט'. ואלו הן: א. בסיפור אהבה וחושך הצליח עמוס עוז במשימה שלא הוא ולא סופרים ישראלים אחרים הצליחו עד אז: לפרוץ דרך 'ל ע ב ר נ ו' – כלומר, לחלק המוקדם בביוגרפיה הפרטית-הקולקטיבית של הקהילה הנדונה, הכוללת את שנות הילדות של דורו של עוז ואת קורותיהם של דור ההורים שלהם וכמה שלוחות לקורותיהם של דור הסבים.¹³² ב. המשימה שהסופר לקח על עצמו, והצליח בביצועה, נתפסת במונחים ר ל י ג י ו ז י י מ . הרי אין זה דבר של מה בכך שמייחסים לסופר פעולה שעל מימושה מתחננים לפני הבורא בתפילת הנעילה של יום הכיפורים: 'פתח לנו שער בעת נעילת

130 מחברת ראשונה, עמ' 32.

131 כמה מן הכותבים הרגישו את האומץ שגילה לדעתם הסופר בבחירת החומרים ובדרך ההתמודדות אתם. כך, למשל, דויד גרוסמן כותב בהקשר זה: 'קראתי את הספר בתחושה הולכת וגוברת של השתאות לך. עשית פה דבר גדול, אולי האמיץ ביותר שעשית. באת ומסרת את עצמך בידי הקוראים – שלפעמים, בשנים האחרונות, לא חיבבו אותך [...] אני סבור שאפילו עיוור-נפש גמור לא יכול לדחות את המתת הזו'. מחברת ראשונה, עמ' 116. ואורי אלטר כותב: 'אני גם מעריך את האומץ ואת האמפטיה שבהם אתה מתמודד עם גורל אמך, דבר שאני מתאר לי היה תקוע כגוש של כאב בלבך זה חמישים שנה [...]'. מחברת ראשונה, עמ' 60.

132 השו"מ: מ"א, מחברת ראשונה, עמ' 13; ת"ב, שם, עמ' 33; א"א, שם, עמ' 34-36; ד"ג, שם, עמ' 120; א"ה, מחברת שלישית, עמ' 558; מ"ו, שם, עמ' 580-581. ועוד.

שער...'. באותו עניין כותב קורא אחר לעוז כך: 'אני מוצא בכך דרך שפתך, בת קול פולחת, משברת חותמות ששנים הרבה גלדו אצלי שפתי מבע'.¹³³ קוראים אחרים השוו, כזכור, את הספר לתנ"ך. אחרים, 'פגאניים' יותר, התייחסו אליו כאל 'נס גדול',¹³⁴ טענו שהוא 'כישף',¹³⁵ אותם, כינו אותו 'ספר מהפנט',¹³⁶ ואת יוצרו 'קוסם',¹³⁷ וכו'. הניסוח הסוגסטיבי ביותר בעיני בהקשר זה הוא של ד"ה שכתבה, 'כמו באגדת היפה והחיה, נכנסת לארמון מכושף [האוטוביוגרפיה הקולקטיבית] שלנו] ושחררת אותו מהכישוף'.¹³⁸

ג. יחסה של קהילת הכותבים-הקוראים של סיפור על אהבה וחושך לעברה הו א פ ר ו ב ל מ ט י מ א ו ד. 'אנחנו' – טוען ר"ב – 'מנסים להימלט ממנו ללא מפלט' – צירוף המזכיר את 'ממך אליך אברח' של אבן גבירול ב'כתר מלכות'. כותבים אחרים מדברים על העבר הזה במונחים כמו 'חור שחור שעליו לא מדברים',¹³⁹ 'סודות החבויים בבטן',¹⁴⁰ 'הגוויות בארונות',¹⁴¹ 'המגרות החתומות',¹⁴² 'אפר הכאב',¹⁴³ וכו'.

ד. הרומן האחרון של עוז מלא מבחינת הקהילה הנבחרת כאן ריק גדול. הקוראים-הכותבים חשים שסוף סוף גאל משהו את סיפורם. עובדה זו פותרת אותם, כפי שכותבים ר"ב וכמה מעמיתיו, מן הנטל למלא בעצמם את הריק הגדול הזה; כלומר, לספר את 'כל הסיפור הגדול הזה' בעצמם. ואולם, אין זה אומר שהם רוצים ו/או יכולים להיות פטורים לגמרי מן השותפות ביצירה הזאת. שכן השותפות הזו או, למצער, תחושת השותפות הזו, מאשרת מבחינתם את השתייכותם לקהילה המדומיינת שסיפור על אהבה וחושך מכונן מחדש עבורם, באמצעותם. לשון אחרת, הקוראים-הכותבים רואים במבדה האוטוביוגרפית של עוז – והקורא-הכותב, ההיסטוריון מוטי זלקין, השכיל להצביע על כך – מעין 'מקור היסטורי',¹⁴⁴ טקסט בעל מעמד חברתי-תרבותי גבוה שיש לו או לפחות עשויה להיות לו – כפי שטען קורא-כותב אחר של

133 ש"א, מחברת ראשונה, עמ' 11.

134 ע"ה, מחברת שלישית, עמ' 577.

135 מ"ח, שם, עמ' 645.

136 א"ש, שם, עמ' 517.

137 ז"ש, שם, עמ' 520.

138 שם, עמ' 548.

139 א"א, מחברת ראשונה, עמ' 38.

140 שם.

141 שם.

142 שם.

143 רחל אליאור, מחברת ראשונה, עמ' 65.

144 מחברת שלישית, עמ' 627.

סיפור על אהבה וחושך, ההיסטוריון מוטי גולני, השפעה של ממש על 'הזיכרון הקיבוצי'.¹⁴⁵

אין זה מפתיע, אפוא, שרבים מהם נוקטים תחבולות רטוריות שונות, שמטרתן לוודא את תקפותה, ולעתים גם את מעמדה של 'תעודת האזרחות' שלהם, על פי זיקתה לסיפור החיים שעוז מגולל, הנתפס בעיניהם, כאמור, כסיפורה הרשמי של קהילת ההזדהות שלהם. מדובר באינוונטר מגוון של תחבולות רטוריות שהדיון בכולן יכול לפרנס מאמר מרתק. אסתפק כאן בהצגה מברקית של שלוש מהתחבולות הרווחות ביותר ובהדגמתן.

'תרשה לי לספר על עצמי'

תחבולה שרבים מהקוראים-הכותבים נוקטים היא הצגה תמציתית של קורות חייהם – לאחר או לפני שהם מבקשים רשות מהסופר (שאינו יכול להגיב, כמובן). למהלך הרטורי הזה יש פונקציה ברורה: הוכחת השתייכות לקהילה המדומיינת שהספר מעצב. הוא מזכיר הצגה של תעודת זהות או של כרטיס חבר בכניסה למוסד ממשלתי או למועדון חברים סגור. למהלך הזה, המתבצע לעתים לאורך כמה פסקאות ולעתים לאורך כמה עמודים, יש כללים רטוריים קבועים למדי. אחד מהם, שבהדגמתו אסתפק כאן, הוא ה'פתיחתא': נוסח פתיחה המבשר לעוז, וכעת גם לנו, על הופעתה הקרבה של יחידת קורות החיים.

ג'ק, למשל, מציג את 'כרטיס הכניסה' שלו ובעניין. מכתבו נפתח כך: 'לעמוס עוז שלומות, תעודת מקוצצת ביותר [שלי]: [...]'.¹⁴⁶ קוראים כותבים אחרים פותחים את מכתבם בתיאור הטלטלה הרגשית שעברה עליהם בעטיו של הספר, דנים בכמה אספקטים שלו ו/או של הסופר ואז מכריזים שזו העת להציג את עצמם – הכרזה שבעקבותיה מגיע פרק קורות חיים קצר/ארוך. כך, למשל, נוהג ד"ק, הפותח, בערך באמצע מכתבו, במעין חוליית מעבר: 'התברר לי כי שנינו ילידי 39 (בני 62 היום [2002])',¹⁴⁷ ומיד אחר כך מוסיף: 'ואולי מן הראוי שבשלב זה אציג את עצמי [...]'.¹⁴⁸ כך נוהג גם א"ז: 'אך מן הדין שאציג את עצמי [...]'.¹⁴⁹ ח"ב נוקטת אותו מונח מטרים אך ממקמת אותו לאחר 'גוף' המכתב: 'נ.ב., אציג את עצמי',¹⁵⁰ ואחריו היא מצרפת פסקה ביוגרפית מרוכזת. כמה מן הקוראים אינם מסתפקים בפסקה ביוגרפית ואפילו לא

145 מחברת ראשונה, עמ' 95. ראו גם, אלמגור, מחברת ראשונה, עמ' 67-70; הנ"ל, שם, עמ' 71.

146 מחברת שנייה, עמ' 294.

147 מחברת ראשונה, עמ' 151.

148 שם.

149 מחברת שלישית, עמ' 628.

150 מחברת ראשונה, עמ' 23.

בכמה עמודים מסוג זה – הם מצרפים כתב יד או ספר שעניינו הביוגרפיה שלהם ו/או גזרי עיתון ו/או צילומים המחברים בין סיפור חייהם לסיפור על אהבה וחושך.¹⁵¹ כמה מן הכותבים המגוללים את סיפור חייהם מנסים לברר עם עצמם מדוע הם עושים כך. כותב ש"א: 'ארשה לעצמי, לספר במלים מספר על עצמי (אין לי תשובה לוגית – מדוע עושה זאת אני) [...]'.¹⁵² לעומתו, תולים הכותבים הבאים – מי ברצינות ומי ברצינות בתוספת קורטוב הומור – את הוספת החטיבה שעניינה קורות חייהם למכתב במה שנדמה בעיניהם כ'היחשפות הביוגרפית' של הסופר. ז"ד פותח את הנב. השני שלו למכתב (נב. 2) 'במלים הבאות: 'כיוון שאני מכיר אותך, מן הראוי שאגיד כמה מלים על עצמי. גדלתי ב[...]'.¹⁵³ ואילו י"ע כותב כך: 'אני יודע פרטים מן הביוגרפיה שלך ואתה עלי – יודע מעט. אספר לך [...]'.¹⁵⁴

כמה מהקוראים מדווחים לסופר שעתה, לאחר שקראו את הספר שלו, ינסו – חלקם לאחר שכבר ניסה בעבר ונכשל – לכתוב אוטוביוגרפיה. ד"ר א"ב-י כותב לעוזו כך: 'בספר אתה כותב: "כדאי מאוד לחפש לא בשדה שבין הכתוב לבין הכותב אלא דווקא בשדה שבין הכתוב לבין הקורא". וכך נהגתי. לעוונותי הרבים הוספתי חדש – התחלתי לכתוב בעצמי את "הסיפור שלי" (70 שנה מהן – 50 בארץ). קיבלתי מהשורות שלך העזה ואומץ להתחיל לכתוב וזה נהדר. (יש כל הסיכויים שזו תהיה גרפומניה, אך לי זה לא משנה. ושוב תודה)'.¹⁵⁵ העיתונאי גדעון לוי כותב באותו הקשר כך: 'יוסי ביילין אמר לי שאמר לך ששוב אינו צריך לכתוב אוטוביוגרפיה – אתה כתבת אותה בשבילו. אצלי זה בדיוק ההפך. עכשיו הספר שלך בשבילי קצת כמו ווינסבורג, אוהיו ואתה כמו שרווד אנדרסון [המקום והסופר שעוז מזכיר כמי שהניעו את יצירתו קדימה, י"ש]. ודאי מבחינת התודה והטובה שאני חש (ספק אם מבחינת התוצאות הממשיות. אבל מי יודע)'.¹⁵⁶ תגובותיהם של יוסי ביילין מכאן ושל ד"ר א"ב-י וגדעון לוי מעידות, למרות שהן הפוכות, על אותה תופעה: סיפור על אהבה וחושך העניק הכשר להוצאתם לאור, תרתי משמע, של סיפורי החיים של קבוצת אנשים שחשה כי את מקומה של הביוגרפיה שלהם מילא 'ריק גדול'.

151 ראו, בין השאר, צ"א, שם, עמ' 49; נ"א, שם, עמ' 85-86; אז"ג, שם, עמ' 91; ש"ו, מחברת שלישית, עמ' 589. ועוד. כותבים אחרים מציינים שעתה, לאחר שקראו את הספר, יכתבו סוף סוף את קורות חייהם ופרסמו אותם.

152 מחברת ראשונה, עמ' 9.

153 שם, עמ' 134.

154 מחברת שנייה, עמ' 243.

155 שם, עמ' 384.

156 מחברת שלישית, עמ' 498.

'הזכרת את מסטיק עלמה וחיכיתי לגלידה וולגה'

חלק נכבד מבין הקוראים-הכותבים מאשררים את תעודת החבר שלהם בקהילה המדומיינת באמצעות בקשה/טרוניה על פרט/ים שנשמטו ו/או הצעת תוספות מקומיות מסוגים שונים. כותב מ"ב-ג: 'הזכרת את מסטיק עלמה וחיכיתי לגלידה וולגה [...]'.¹⁵⁷ נ"ג מצרף סדרה של שאלות שעניינן פרטי מידע הנראים לו חיוניים להשלמת התמונה שעוז צייר, ובה בעת הן מעידות על בקיאותו ברזי הזמן והמרחב שבהם התפתחה הקהילה המדומיינת שלו. הנה מובאה קצרה:

לא ברור לי כיצד הלכת לבית הספר (אני מניח שלא נסעת ולא הוסעת) מבלי לעבור את שכונת כרם, אלא אם כן עשית את דרכך דווקא דרך שנלר – למה להאריך? שכונה יוצאת דופן ומעניינת כשלעצמה (עד היום יש שרידים). מה עם שכונת יגיע כפיים, ודאי הסתובבת בה, איך לא? מי היה המודיע על מועד קבלת שבת? מי היה המודיע על מי שנפטר (גיי צי די לווייה...?). מה עם המסכנים רוזלה ופיפלה (ההומלסים של אז). את ספריית עבר לא פקדת? – רחוב יפו (בנו של אחד הבעלים היה יורם רונן – ז"ל) [...] אין בתזכורת לעיל בקורת על ספרך, כאמור נהנית מאוד [...]'.¹⁵⁸

מ"ר מוסיף פרטים אינטימיים יותר:

בהיותי שכנך בעבר (גרתי ברחוב עמוס מס'...) קראתי בעניין רב את ספרך המרתק סיפור על אהבה וחושך. קטונתי מלהביע דעה על תוכנו, סגנונו ועושר תיאורו. אבל מוצא אני לנכון להעיר את תשומת לבך לשתי אפיוזות שאולי פסחת עליהן במכוון או בשוגג ואלה הן: אמך ז"ל בתיאור טיפולך בדג החי באמבטיה – שכחת לציין שאמך עדינת הנפש לא העזה להרוג את הדג ולפרסו לפרוסות. אלא ביקשה מאשתי ז"ל לעשות זאת עבורה. דודך הפרופ' קלוזנר. בעת המצור הממושך על ירושלים התארח אצלכם הפרופ' קלוזנר. בביתנו היה רדיו אחד ויחיד (של שכנינו ר"ז ממועצת פועלי ירושלים). שפועל על סוללות ולא על חשמל. מידי ערב התאספו שכנים בחדר המדרגות להאזין לחדשות מקול ישראל. אני הייתי מדפיס את החדשות ומספק אותן בעזרת חייל למספר רב של ריכוזי צבא. בין המבקרים הקבועים להאזנות היה גם הפרופ' קלוזנר. בתום השידור הוזמן אלינו הפרופ' לכוס תה ולפעמים גם לעוגה. [נ.ב.] אם הפרטים הנ"ל מעניינים אותך או לי

157 מחברת שנייה, עמ' 344.

158 מחברת ראשונה, עמ' 86.

תמצא לנכון לשלב אותם בהוצאה השניה של ספרך. בכבוד רב, מ"ר.¹⁵⁹

ע'לאי ולא פינג'אן

קוראים-כותבים רבים מנסים להבטיח את חלקם ב'אוטוביוגרפיה הקולקטיבית', כלומר ב'זיכרון הקיבוצי' של קהילת ההשתייכות שלהם, באמצעות עשרות הצעות לתיקונים ולשיפורים. לכאורה, מדובר כאן רק בפעולה של תיקון במובן הטכני של המילה – כעין השלמה לעבודתו של העורך שאולי התרשל בתפקידו: שכח פסיק, לא בדק אם אכן כבר היה חשמל בבתים בתקופה המתוארת, לא מנע בלבול בין ברנדי וקוניאק – וכיו"ב הערות שמקורן בקפדנותם הברוכה של הקוראים, שאין לה ולא כלום עם אורח ההתקבלות הפולחני של סיפור על אהבה וחושך. אבל, כשבוחנים את ההערות של הקוראים-הכותבים של סיפור על אהבה וחושך בהקשרם המסוים מתברר שיש להן את אותן שתי פונקציות שיש להצגת תקציר תולדות החיים ולשורת התוספות הארוכה שעל מחבר לשקול, כביכול, אם לשלב אותן במהדורה הבאה של ספרו: מצד אחד, חשש שהפרויקט הקולקטיבי לא יוצג בדרך הנכונה והמדויקת, כמובן, על פי הבנתו/ה של הנמען/ת-מוען/ת המסוים/ת, ומצד שני הכרזה ש'גם אני הייתי שם וגם לי יש חלק'. הגיוון של ההצעות לתיקונים ולשיפורים גדול. חלק נכבד מהן מתייחס לסוגיות רציניות וכבדות משקל. להצעות אחרות אופי אנקדוטלי. הנה כמה דוגמאות, מקריות כמעט. כותבת ח"א, 'רצייתי לתקן טעות אחת: בתיאורך את אסון השיירה להר הצופים (בעמ' 415) אתה מזכיר שמותיהם של מקצת הנרצחים ובהם "[...] המומחה למשפט העברי, דוקטור אהרן חיים פריימן [...]" וזו טעות, כי שמו של ידידנו הקרוב היה אברהם חיים פריימן.¹⁶⁰ ר"א כותבת:

אני רוצה להתייחס לפרק קטן [...] בתיאור משפחת קלוזנר אתה כותב: "[...] אל המטבח ואל המזווה ואל קיטון המשרתת המסתעף מן המטבח (היה קיטון אך מעולם לא הייתה בו משרתת)". חמותי ז"ל עבדה וגרה בבית הפרופסור במשך כ-7 שנים. קשה לנו לחשוב עליה כעל משרתת אך זה בעצם מה שהיא עשתה. שמה היה ש.ל. והיא עבדה שם עד לשנת 1943 כשהתחתנה ועברה לגור בגבעתיים [...]. היא הגיעה לארץ כבחורה צעירה מכפר נידח בצפון רומניה ללא השכלה פורמלית.

159 מחברת שנייה, עמ' 342 [הדגשה שלי].

160 מחברת ראשונה, עמ' 5.5.

השהייה בבית "הפרופסור" (כך כינתה אותו) וציפורה והפגישות עם הרבה אנשי רוח ושם, השפיעו עליה עמוקות [...].¹⁶¹

ע"ב כותב:

אני מרשה לעצמי לפנות אליך לאחר סיום קריאת הספר [...], מכמה טעמים. הראשון שביניהם היה גם הספונטני מבניהם, והוא נולד והתעצם במהלך הקריאה. זו ההתפעמות שחשתי, כמו שאני מניח שחשו רבים מבני דורי-דורך, למקרא הדברים שכה הטיבו לתאר את תקופת ילדותנו, את הדור שגידל אותנו ואת כל מה שסבב אז בארץ. אבל לא זה מה שהביא אותי להטריח אותך. מצאתי בספר שני נושאים שחשבתי שיעניינו אותך, לפחות כפי שעניינו אותי: [...] הנושא השני, אם יורשה לי, הוא ניסיון לתקן מה שנראה לי כטעות עובדתית: בעמ' 422 אתה מציין ש' [...] היה זה מטבע עברי ראשון [...] עשרים וחמש פרוטות [...] קירב את מטבע-הניקל הגדול [...]. כאספן מטבעות תמהתי אם הדבר נכון, בדקתי את המטבע שבאוספי וגם בספרות המקצועית ומסתבר שהמטבע עשוי אלומיניום [...].¹⁶²

י"ח מקדיש את רוב מכתבו לתוספות, הבהרות, הערות, הארות ותיקונים. כמה מהם חגיגניים מאוד. הנה התוספת-ההערה-התיקון-ההבהרה האחרונה ברשימה:

ואחרון חביב: ה פ י נ ג ' א ן . בעמוד 550 אתה כותב על פינג'אן חשמלי ומתכוון, מן הסתם, לאותו קנקן חשמלי קטן שנועד להרתיע בו מים, ושהיה דומה בצורתו לאביו הערבי שהורתחו בו מים על גבי אש או גחלים: מיכל עגול, חרוטי מעט, עשוי פליז או נחושת, מכסה מעוטר תרנגול מעליו, וידית ארוכה ועגולה מחוברת לחלקו העליון. ובכן, כלי זה שעודנו נפוץ, נקרא בערבית ע' ל א י , מ ר ת י ח (אלמיה ע'לית = המים רתחו). ישנם המכנים אותו ב ר י ק , א ב ר י ק , אף כי שם זה מיועד בדרך כלל לקומקום, שמרתיחים בו מים לתה (כלי זה אחראי לשמו של שיח' אבריק – "השיח הקומקומי", שעל הגבעה הנושאת את שמו-כינורו, בנה אלכסנדר זייד את ביתו). מהו, אם כן, הפינג'אן? אין הוא אלא אותו ס פ ל ו ל שבו נמזג הקפה הערבי. ומניין הטעות הרווחת הגורמת גם לטובים בינינו לקרוא ל ע' ל א י פינג'אן? אני מניח שאשם בכך חיים חפר, שכתב איך "סובב לו, סובב לו הפינג'אן". חפר, אני

161 שם, עמ' 7.

162 שם, עמ' 21.

סבור, הכיר את אורחות הערבים, וידע כי שמסובים אצלם באירוע של אירוח נכבד, – ביקור של משלחת מכובדת, חתונה, לוויה, סולחה וכדומה – מוזג המארח את הקפה מן ה'על' א'י לספלול ואת הספלול הזה, ה'פינג' אן הזה, הוא מגיש לכל היושבים, לפי סדר ישיבתם וחשיבותם. אותו ספלול, אותו פ'ינג' אן, עובר מאדם לאדם, מוזג שפתיים אחד לשני, סובב על פני מעגל המסובים, וכל אחד שואף ממנו בקול יניקה רם וצווחני את טיפת הקפה הנמזגת לו בו. זהו הקפה המר-כלענה, השחור, הקרוי ס'אד'ה, שחורה, (קהוה סאדה). אצלנו בחקותנו את מנהגי שתיית הקפה הערביים, – סובב לו ה'על' א'י, שאנו קוראים לו פינג'אן, וממנו נמזג הקפה (שאיננו סאדה אלא סתם קפה פולני) לספלולים או לספלים שבידי היושבים [...].¹⁶³

'ואולי מוסיפה לכך התקופה הקשה בארץ, ואולי גם הפינה שאליה נדחקנו בארץ עצמה לאורך זמן...'

טיעון נוסף, העולה ממכתבו של ב"ר, שציטטתי אותו קודם במלואו, מאגד את כל הטיעונים האחרים: התחושה החותכת של רוב הקוראים-הכותבים, שעד סיפור על אהבה וחושך איש לא סיפר את סיפורה של הקהילה שאנו דנים בה. זהו, לכאורה, טיעון מוזר/מדהים. שהרי, כך לפחות על פי חלק נכבד מאוד מאנשי הספרות, ההיסטוריונים והסוציולוגים הישראלים בני זמננו, מדובר כאן ב'היסטוריה של מנצחים' – בסיפור או בנרטיב של ה'אליטה' שסופר וחזר וסופר, ובעצם רק הוא סופר. והנה, את הטיעון הזה מציג גם גדי טאוב. במכתבו (המבריק) לעמוס עוז הוא כותב כך:

מה שמתרחש אנושית בספר הזה – פרטי וציבורי – יש לו איכות מובהקת של סיפור שמשמעותו, המשכו, לא מובנים, לא צפויים. הספר מרווה צימאון מעמוד לעמוד, בניגוד לכפיית דוגמה (פוליטית), פסיכולוגית, תרבותית). גם מעבר להיקפו הממשי, הוא פותח פתח רגשי אל העבר, ולדעתי מכאן, בין השאר, נובע הצורך החזק שדוחף אנשים אליו. היינו זקוקים לספר הזה. דרך הפתח הזה יוכלו להיכנס עוד ספרים.¹⁶⁴

את העמדה המדהימה הזאת נקל להסביר – זאת כמובן אם מעוניינים בהסבר כזה. ר"ב, גדי טאוב ורבים מכותבי המכתבים האחרים לעוז יכלו להזדהות דווקא עם הספר

163 מחברת שלישיית, עמ' 643. בסיום דבריו מוסיף י"ח את ההערה הבאה: 'מקווה שההערות דלמעלה לא נדנדו מדי, ושלא עלה בידן להעיב על העיקר: זה זמן רב לא אהבתי כל-כך להתנפל אל מיטתי, אל הספר המצפה לי בה. תודה.'

164 מחברת שלישיית, עמ' 527.

הזה של עוז – וגם, אם כי בעוצמה פחותה, עם חלק מהשפע (הלא-מקרי) של המבדים האוטוביוגרפיים של בני דורו שראו אור בשנים האחרונות¹⁶⁵ – משום שפתיחת השער לעבר הקולקטיבי נוצרת דרך זווית מיוחדת של הסיפור הפרטי – דרך מה שעוז כינה 'החצר האחורית', כלומר דרך המחזות האינטימיים, ה'חלשים' והפחות 'יפים' של עוז, ובהתאמה, גם של קוראיו. ובלשונו של ר"ב, שאינו יודע אם יהיה לו כוח לספר לבתו, ש(כבר) אינה יודעת עברית, מה עוז אומר: עוז הצליח לקרב אותנו להורים 'מסוימים' שלנו – לאלה שמתו משבץ, או משברון לב אחר ולא לה ששמו קץ לחייהם בפועל ממש או בדרכים סובטיליות יותר. אכן, צדק הקורא שהשווה בין סיפור על אהבה וחושך לתמול שלשום של עגנון¹⁶⁶ – אלה שני רומנים של תקופה, המנסים למסגר 'בגדול' את הנורמלי והשפוי באמצעות החולה וההזוי. כאן, בקו התפר הזה בדיוק, מתחברים, בעבותות של אהבה וחושך, 'הסעודה האחרונה' של עוז עם אמו והתיאור האורגיאסטי של אירוע לידתה של המדינה – ההכרזה בליל כ"ט בנובמבר.

על כך שדווקא הפריזמה של המנוצחים, היתומים, המושפלים, היא שאפשרה את גל ההזדהות המדהים הזה אפשר ללמוד ממכתבים רבים, שמהם מתבררת המשמעות המכרעת שהקוראים-הכותבים מייחסים לכך שאת הספר הזה חיבר הסופר המסוים הזה – עמוס עוז, מי שנתפס בעיניהם בעבר כצבר האולטימטיבי, הישראלי נטול ה'קפלים' וה'סדקים'. כותבת מ"ג: 'אני לא כותבת אליך כמעריצה נלהבת [...] מעולם לא חשבתי לכתוב לך. מעולם לא העזתי לגשת. תמיד הקרנת התנשאות וריחוק [...]'. מה שגרם לי לכתוב, הוא הילד השזור לאורך כל הספר סיפור על אהבה וחושך. הילד שאיבד את אמו.¹⁶⁷ י"ל כותבת: 'מוזר היה לי לקרוא את סיפור חיך שבכלל לא מתאים לדמות שהצטיירה לי מתוך תמונותיך שהתפרסמו מידי פעם בעיתונים, שבה נראה גבר יפה תואר, הצבר האולטימטיבי ועוד סופר וחבר קיבוץ – משהו מושלם! ולעומת זאת מספרך נוצרת דמות הילד ה"גלותי", החלשלוש, זה שרוצה (ולא כ"כ יכול) להיות בן-הדמות שנראתה לי בתמונות'.¹⁶⁸ ובוועד דוידסון חותם את מכתבו כך: 'ג.ב., בילדותי ביליתי את חופשות הקיץ בחולדה [...] ואני זוכר כמה אני, התל אביבי השדוף והחיוור

165 יורם קניוק, פוסט מורטם, תל-אביב 1992; נורית ודבורה גרץ, אל מה שנמוג, תל-אביב 1997; נורית זרחי, משחקי בדידות, תל-אביב 1993; דן צלקה, ספר האלף-בית, תל-אביב 2003; אורי ברנשטיין, ספק חיים, ירושלים 1992; חיים באר, חבלים, תל-אביב 1998.

166 נ"א, מחברת שלישית, עמ' 555.

167 מחברת שלישית עמ' 459. שלומית כהן-אסיף כותבת באותו הקשר: 'ביליתי שלושה שבועות עם הספר ועם הילד (ואפילו לקחתיו לימים אחדים לחו"ל. פחדתי להשאיר את הילד לבדו [...]).'

מחברת שלישית, עמ' 674.

168 מחברת שנייה, עמ' 339-340.

התקנאתי בכך (היית תורן בחדר האוכל) וכמה נראית לי שזוף, חסון, גזעי, אמיץ – ממש מיכאל סטרוגוב.¹⁶⁹

את התגובה המדהימה לספרו של עמוס עוז בקרב קבוצת ההתייחסות של כותבי המכתבים אפשר להגדיר כתגובה של השתחררות מ'משבר מושגי'. דן בר-און¹⁷⁰ טוען, בעקבות צבי לניר,¹⁷¹ שתפקידה של הבניית זהות הוא ליצור מערכת מפרשת המסייעת לנו להבין את העולם מסביבנו ואפוא אנחנו מצויים בו, כולל השינויים שחלים בו ובעצמנו. מערכת כזאת היא שמרנית. כלומר, גם כאשר יש לנו מידע שהמערכת איננה תקפה יותר, ננסה להיצמד אליה בכוח ולהתעלם ממידע זה. כאשר המערכת המפרשת שלנו איננה מצליחה בשום אופן 'לעבוד' יותר, כי אי אפשר להסתיר מאתנו את המידע המפריך, אנו נקלעים ל'משבר מושגי'. משבר כזה דומה מאוד למשברים מסוגים אחרים, פיזיים או נפשיים: הוא כואב כל עוד לא הצלחנו לבנות מערכת מפרשת טובה יותר.¹⁷² משמע, שכאשר אנו מצליחים לבנות מערכת מפרשת חלופית למערכת שקרסה אנו נפטרים מהמצוקה שהיינו שרויים בה בתקופת 'המשבר המושגי'. אנו מגיבים בביטוי הקלה עזים, ובה בעת נצמדים במהירות למערכת המפרשת החדשה. את המהלך הזה זיהה דן בר-און, לאחרונה, אצל קבוצת ההתייחסות של הקוראים-הכותבים שלנו. הנה דבריו:

אצל חלק מהמרואינים שלי מצאתי פתרון יצירתי [...] שמת לי לב לאחרונה לתופעה מעניינת: אנשים בעיקר מרקע אשכנזי, אשר נהגו לספר את הסיפור [המשפחתי] שלהם במסגרת הגיבור הציוני של משפחתם אשר עלה ארצה מתוך אידיאליזם ולחם ובנה ועשה, מבנים היום את סיפורם מחדש, כאשר הם מעמידים במרכז את דמות הפליט שנרדף בארץ מוצאו ולא היה לו לאן ללכת והוא בא הנה בלית ברירה. זאת דוגמא להבניה מחדש של זהות.¹⁷³

מה משרתת ההבניה מחדש של הסיפור המשפחתי? שואל בר-און, ותשובתו – היא משרתת יפה שתי מטרות: היא עומדת טוב יותר מול הישראלים שעלו מארצות ערב בשנות החמישים ('אנו בעצם כמוכם') והיא עומדת במיוחד טוב יותר מול הפלשתינים ('גם אנחנו פליטים שלא שבו לבתיהם שכבר אינם קיימים: מפתח של פליט מול פליט'). כלומר, הסיסמה הנכונה היא לא שהציונות (הישנה) תנצח, אלא שהיא זקוקה באופן דחוף להגדרה מחדש. ההגדרה מחדש נעשית היום בתוך הציבור, בתנאים קשים

169 מחברת ראשונה, עמ' 126.

170 דן בר-און, להתפכח מן החלום, כתב-יד, 2002.

171 צבי לניר, הפתעה הבסיסית, תל-אביב 1983.

172 שם, עמ' 1-2.

173 בר-און, להתפכח מן החלום, כתב-יד.

של משבר פוליטי וכלכלי, אך אולי, כיהודים, איננו יודעים לעשות זאת אחרת, אלא כאשר אנו נמצאים 'עם הגב לקיר'. ובהערה הוא מוסיף: 'את הפתרון היצירתי הזה זיהיתי גם בספרו האחרון של עמוס עוז [...]'. 'עמוס עוז' – הוא מסביר – 'היה עבור רבים מאתנו סמל להגשמת הציונות, לצבריות. בספרו האחרון הוא מבנה את זהותו מחדש סביב דמויות שהגיעו ארצה כפליטים חסרי כל, מאחר ובשום מקום אחר לא היו מוכנים לקלוט אותם'.

תיאור המצב שאליו נקלעה האליטה האשכנזית החילונית של יוצאי מזרח אירופה – דהיינו הסימון של 'המשבר המושגי' שהיא נקלעה אליו ודרך ההיחלצות ממנו, ההבניה מחדש של הזהות באמצעות סיפור המיעוט הנרדף – משכנע בקווי המתאר הכלליים שלו. לעומת זאת, הסברה ביחס לפונקציות שאותן משרת המהלך הזה – עמידה 'טובה יותר' מול הישראלים יוצאי ארצות ערב ומול הפלשתינים – נדמה חלקי בלבד. כך, על פי מיטב שיפוטי, משום שקהילות אינן מבנות מחדש את זהותן רק כדי לעמוד טוב יותר מול קבוצות של 'אחרים'. העניין, כמדומני, עמוק יותר.

לא פעם, בדיונים עם חברים שעלו מארצות ערב או שהוריהם באו משם, אני חוזר וטוען שמבחינה זהותית 'גרידא' נוח יותר, אולי, להיות 'בצד' של מי שמורשתו הוכפשה ובוזתה על ידי אחרים, כלומר 'בצד' של היהודים יוצאי ארצות ערב וצאצאיהם, מאשר 'בצד' של מי שהוא או הוריו ויתרו 'מרצונם החופשי' על מורשתם, כלומר 'בצד' של היהודים המזרח אירופים, שעלו לארץ בין שתי מלחמות העולם. מי שמורשתו הוכפשה ובוזתה על ידי אחרים 'מוריד אותה למחתרת', שם הוא משמר, מטפח ומייקר אותה. לבסוף, בשעת רצון, הוא שב ומאמץ אותה בגלוי.¹⁷⁴ לעומת זאת, מי שוויתר על מורשתו 'מרצונו החופשי', ובנוסף המיר אותה, שוב 'מרצונו החופשי', במורשת 'סינתטית', יצטרך לחכות שאחרים יכפישו ויבזו אותו ואת מורשתו החדשה, ורק אז יוכל לחבור אליה ולמורשתו הישנה. זה מה שאירע, לדעתי, לקהילה שספרו של עוז מבנה מחדש את סיפורה. החל ממלחמת יום הכיפורים, ובמיוחד לאחר המהפך של 1977, היא נחבטה ונחבלה מכל הכיוונים האפשריים. רק עכשיו, לאחר שלושים שנות הכפשה וביזוי, שבמהלכן הושמו כל עיקרי המהפכה הציונית במרכאות, במרכאות כפולות ולבסוף במרכאות כפולות ומכופלות – 'האסימון יכול לרדת'. כעת, לאחר שהנסיך המכושף הצליח להפנים את הדימוי שלו כחיה-מפלצת – בעיני האחרים שלו – הוא יכול, סוף-סוף, להתחבר לעברו ולעצמו. טובים ונכוחים בעיני דבריה של מ"ט, שבמכתבה, שאני מביא אותו כאן כמעט במלואו, נוגעת ב'פצע הפתוח' הזה בעיניים גלויות ותוך התייחסות אמיצה לרוב הסוגיות האחרות שנגענו בהן:

174 ראו בעניין זה את מסתו הסמינלית של אהרן אפלפלד, 'הפרודות היקרות', מסות בגוף ראשון, ירושלים תשמ"ט, עמ' 93-99.

לעמוס עוז – שלום רב, מכאן – ממקום של נוף יפהפה עד מדהים – בשוויץ, אני משוחחת עם ספרך, ואפילו אתך, מאז התחלתי בקריאת הספר, ועד עתה – ימים רבים לאחר סיום הקריאה. ואז הנופים היפים האלה נעלמים מעיני. הם חוזרים למקומם הטבעי – ל"שם", מחוץ לחיי, והספר מחזיר אותי ל"כאן" – למקום שלי. ואולי מוסיפה לכך התקופה הקשה בארץ, ואולי גם הפינה שאליה נדחקנו בארץ עצמה לאורך זמן (הקיבוץ [...]) בעלי ואני קיבוצניקים לשעבר, מקיבוץ נ', שצמח, כמו חולדה, מקבוצת "גורדוניה". כל זה מתחנן כל-כך ומבקש מספר וסיפור – למצוא את המילים לסיפור – הסיפור היהודי-הישראלי שלנו. מילים אני מחפשת. מילים כנות, אישיות, מילים חכמות – כן, והרבה מילים, וגם מילים 'יפות', – למרות המבקרים. הסיפור על ההצבעה באו"ם על חלוקת הארץ, למשל, ריגש אותי עד דמעות. מוזר ומביך – איך זה יכול להיות? המילים שלך הביאו אותי לכך שהיום זה עומד לקרות שוב. ואני יחד עם אביך וכול השאר, במתח גורלי. [...]. הסיפור האישי שלך המתחיל באירופה (כמו הסיפור האישי שלנו), ממשיך כך בארץ וחוצב לו סיפור ישראלי. כך מצליח לחבר את שני הקצוות הדק היטב (למרות שהרי כולנו ניסינו קצת להשתחרר מהגורל היהודי). לרגע מתחשק שוב להתחיל את הכל מהתחלה, לאסוף את כל אותם האנשים משכונתך, מהקיבוץ שלנו – על מצוקותיהם, החמצותיהם, כאבם ובכ"ז רוחם הרב, ולהתחיל ולהגיע למקום אחר קצת [...]. אני מתייחסת לספר כאל מתנה בעתה, במקומה – כמו בהזמנה. גם התרגשתי עד דמעות, גם צחקתי (בגין, בן-גוריון); גם קינאתי (על המורה-זלדה, למשל); גם התיידדתי בהערכה, בכאב ובחיבה עמוקה עם כל אחד מהוריי; גם השקפתי כאם-כמורה על הילד [...]. כלומר – השתתפתי במחזה באופן אישי, ובאופן כללי – כאמור: יהודי-ישראלי. זה המחזה שהייתי זקוקה לו.¹⁷⁵

'בין "המיעוטיות" שלך לזו שלי מפריד אוקיינוס'
 אחתום את הדיון בציטוט של קטע מדהים המסתיים בשאלה נוקבת מתוך מכתבה של ר"ב, שאינה שייכת, לפחות על פי הפרופיל' הפורמלי שלה, לקהילה שאנו דנים בה:

לכבוד מר עמוס עוז, שלום רב, ככל שהביוגרפיה שלי היא האנטי-תזה לביוגרפיה שלך מאיפה שלא תביט בה, ממש תשליל, אתה מביא בספר כמה תיאורים כאילו יצאו מבטני שלי. בעיקר היו אלה בנושא יתמות, היקרעות בין משפחת האב לזו של האם, מרידות, ערגה לביוגרפיה שונה, מן לידה מחדש והפעם בקיבוץ (של אז). המיוחד בשבילי בקריאתם של אלה בספרך הוא הגילוי הישן נושן שאין בנמצא אדם שמתישו, איכשהו, אינו שרוי במנטליות של "מיעוט". ואני משופעת בהן. בהיותי עולה ממרוקו, יתומה "חיית" פנימיות, חוזרת בשאלה ועוד ועוד ועוד. בין ה"מיעוטים" שלך לזו שלי מפריד אוקיינוס, ומי יתנני והייתי לא בשלי דווקא, ובכל זאת ברמת התחושות זה פשוט אותו הדבר. כאילו יש אין ספור סיטואציות חיים ורק כמה תחושות שחוזרות על עצמן בסיטואציות השונות. אמנם זה לא צריך להיות שונה מכמה מספרים שעושים מתמטיקה שלמה, או כמה צלילים שעושים מוסיקות שונות או צבעים שעושים מעשי אומנות. ובכל זאת, זה כל פעם מהמם אותי מחדש, כאילו מיעוט התחושות מפקיע מעוצמת הסיטואציות, כאילו – אם אין היררכיה בתחושות, למה כן יש [היררכיה] בסיטואציות?¹⁷⁶

